Anthropological Studies of Cultural Heritage
ISSN: 1709-2538
Specialized Quarterly Journal of the
Anthropological Research Center
Research Center of Cultural Heritage and Tourism
Winter 2025 | Volume 2 | Issue 1

Honar, Gohar, and Identity: Rereading the Concept of the Worthy Human Being in Ferdowsi's Shahnameh

Dariush Zolfaghari[1] ✉

1. Faculty Member, Research Institute of Cultural Heritage and Tourism (RICHT), Tehran, Iran, corresponding author, Email: d.zolfaghari@richt.ir

Abstract: This article examines the concepts of *honar* and *gohar* in Ferdowsi's *Shahnameh* in order to reconstruct the epic's representation of the "worthy human being" and to explore its implications for Iranian cultural identity. Although *honar* in contemporary Persian is commonly associated with "art," its semantic field in classical Persian, particularly in the *Shahnameh*, is considerably broader. Depending on its textual and narrative context, *honar* may signify knowledge, ability, competence, skill, merit, excellence, or moral worth. Likewise, *gohar* is a polysemous concept encompassing origin, lineage, essence, disposition, and inherited quality. The present study argues that the relationship between these two concepts provides an important key to understanding Ferdowsi's normative anthropology. Using a qualitative, text-centered, and interpretive approach, selected occurrences of *honar* and *gohar* are examined in their linguistic and narrative contexts, with particular attention to the story of Zal and Rudabeh and comparative reference to such figures as Rostam, Siyavash, Kay Khosrow, and Fereydun. The findings demonstrate that *honar* should not simply be equated with moral virtue; rather, it constitutes a semantic continuum extending from knowledge and ability to competence, merit, and, in certain contexts, ethical excellence. The analysis further indicates that *gohar*, despite its significance in the social and genealogical world of the *Shahnameh*, is not by itself sufficient to establish human worth. Worthiness ultimately requires the manifestation of capacities and dispositions through choice and action. Drawing comparatively—not genealogically—on virtue ethics and the four virtues of wisdom, courage, temperance/chastity, and justice, the article proposes a tripartite analytical model of gohar–honar–action. Within this model, *gohar* represents origin, lineage, or disposition; *honar* represents knowledge, capability, competence, and merit; and action constitutes the field in which human worth is ultimately tested. The article concludes that the worthy human being in the *Shahnameh* is neither simply the person of noble lineage nor merely the powerful or skillful individual, but one whose knowledge, capacity, character, choice, and action achieve a meaningful ethical integration. In this sense, *honar* participates in the construction of a normative cultural image of the worthy human being and thereby contributes to the ethical dimension of Iranian cultural identity.

History
Received: October.2.2024
Accepted:November.20.2024
Assigned Issue Date: Winter 2025
Online and Print Publication Date: Autumn 2026

Keywords
Shahnameh
Ferdowsi; *honar*
Gohar
worthy human being;
virtu ethics;
moral virtue
Iranian cultural identity

Citation: Zolfaghari, D. (2025). Honar, Gohar, and Identity: Rereading the Concept of the Worthy Human Being in Ferdowsi's *Shahnameh*. *Anthropological Studies of Cultural Heritage, 2*(1), 175–200.

https://doi.org/

© 2025 (1403). The authors. Anthropological Studies of Cultural Heritage, a scholarly and specialized journal of the Research Institute of Cultural Heritage and Tourism.

Introduction

Ferdowsi's *Shahnameh* is not merely an epic account of kings, heroes, wars, dynasties, victories, and defeats. It also constitutes a complex cultural universe in which fundamental questions concerning human worth, legitimate power, wisdom, justice, character, choice, and action are repeatedly posed through narrative. Behind its heroic and dynastic narratives lies an anthropological and ethical question: What makes a human being worthy? Is human worth derived from birth and lineage, physical strength, political authority,

knowledge, moral character, or the manner in which an individual acts?

One of the concepts through which the *Shahnameh* addresses this question is *honar*. Translating this term simply as "art" would impose its dominant modern meaning on a historical concept whose semantic range is substantially broader. In Ferdowsi's language, *honar* can refer, depending on context, to knowledge, ability, skill, competence, merit, excellence, and qualities that approach the domain of moral virtue. It should therefore be approached as an emic and historically situated concept rather than automatically replaced by a modern equivalent.

A second central concept is *gohar*. Like *honar*, *gohar* cannot be reduced to a single English term. In different contexts it may signify essence, origin, lineage, inherited quality, or disposition. The relationship between *honar* and *gohar* consequently raises a fundamental question concerning Ferdowsi's conception of human value: To what extent is worth inherited, and to what extent must it be demonstrated through knowledge, capability, character, and action?

The story of Zal and Rudabeh provides an especially significant narrative context for investigating this question. Their relationship confronts the social and political importance of genealogy with individual evaluation and choice. Rudabeh's genealogical association with Zahhak generates a serious obstacle to the union, whereas Zal's qualities and *honar* become central to his evaluation as a worthy individual. The eventual union of Zal and Rudabeh is particularly significant because it results in the birth of Rostam, the central hero of the Iranian heroic tradition. The narrative thus connects genealogy, merit, individual choice, and the future of the Iranian heroic world.

The article approaches this relationship through virtue ethics while carefully avoiding a claim of direct philosophical transmission. Virtue ethics is employed as a comparative analytical framework rather than as a philosophical system presumed to have been directly adopted by Ferdowsi. Concepts such as wisdom, courage, temperance or chastity, and justice provide analytical categories through which different manifestations of human excellence may be compared. This distinction is crucial: the purpose is not to demonstrate that Ferdowsi possessed a systematic theory identical to later philosophical formulations of virtue, but to investigate whether the *Shahnameh* develops a narrative conception of human worth that can productively be interpreted through such categories.

Methodologically, the study adopts a qualitative, text-centered, semantic, and interpretive approach. Occurrences of *honar* and *gohar* are considered in relation to their immediate linguistic contexts as well as their wider narrative situations. Rather than treating individual verses as isolated lexical units, the analysis considers dialogue, characterization, narrative consequence, and moral evaluation. The central analytical movement is therefore from word to context, context to category, category to character, and character to a broader model of human worth.

Results

The first major finding concerns the semantic multiplicity of *honar*. The analysis suggests at least three interconnected domains: (1) knowledge, ability, and capacity; (2) skill, competence, and practical accomplishment; and (3) merit, worthiness, and, in particular contexts, moral excellence. These domains should not be collapsed into a single definition. At the same time, they are not entirely disconnected. The narrative may transform ability into competence, competence into merit, and merit—when associated with character and ethically meaningful action—into a quality approaching virtue.

This relationship can be expressed analytically as:

Knowledge/Ability → Competence → Merit → Ethical Worth

This sequence is not applicable to every occurrence of *honar*. Some uses remain primarily technical or capability-oriented.

The significance of the model lies precisely in preserving this semantic distinction. *Honar* is therefore not synonymous with virtue, but its semantic field may overlap with virtue when capability becomes connected with character and morally evaluated action.

The second finding concerns the relationship between *honar* and *gohar*. The study rejects a simplistic binary according to which *gohar* represents heredity and *honar* represents acquisition. Genealogy and inherited status remain meaningful within the *Shahnameh*. Nevertheless, lineage alone does not consistently guarantee worthiness. The analysis consequently distinguishes three possible configurations: the convergence of *gohar* and *honar*; *gohar* without sufficient *honar*; and the prominence of *honar* in situations in which *gohar* is problematic or contested.

The Zal–Rudabeh narrative illustrates the third configuration particularly well. Here, appearance, lineage, and merit constitute distinguishable modes of evaluating the human person. Physical attractiveness belongs to one level; genealogy and inherited origin belong to another; while *honar* directs attention toward personal capacity and worth. The tension surrounding Rudabeh's genealogy demonstrates that *gohar* remains politically and culturally significant, but the narrative does not end with genealogical exclusion. The eventual marriage, followed by the birth of Rostam, makes this negotiation between lineage and merit structurally consequential for the epic as a whole.

A third finding is that *honar* acquires its strongest evaluative significance when connected to action. Capacity remains potential until it is expressed through choice and conduct. Knowledge must become wise judgment; strength must be directed through appropriate action; self-control must be demonstrated in situations of temptation or conflict; and justice must appear in the exercise of authority. Thus, action is the testing ground of human worth.

This finding leads to the proposed analytical sequence:

Honar → Capacity → Character → Choice → Action → Worthiness

The fourth finding concerns the usefulness of the four virtues—wisdom, courage, temperance/chastity, and justice—as comparative analytical categories. Zal may be examined particularly through wisdom, deliberation, and problem-solving; Rostam through courage and the morally consequential exercise of heroic power; Siyavash through purity, self-restraint, and moral integrity; and Fereydun and Kay Khosrow through different configurations of justice, kingship, wisdom, and legitimate authority. These figures should not be reduced to personifications of individual virtues. Rather, the fourfold framework makes visible different dimensions of excellence within complex narrative personalities.

Discussion

These findings suggest that *honar* occupies an intermediate conceptual position between capacity and ethical worth. This position is theoretically important. Physical strength, knowledge, skill, or political power does not automatically constitute virtue. What matters is how capacities are integrated into character and subsequently manifested through action. Accordingly, the distinction between "being able to act" and "being worthy in action" becomes fundamental.

From the perspective of virtue ethics, this distinction resembles the difference between possession of a capacity and formation of a virtuous character. Yet the *Shahnameh* should not be subordinated to an external philosophical vocabulary. Its own concepts—particularly *honar*, *gohar*, *kherad* (wisdom/reason), *dad* (justice), and action—form an indigenous conceptual network through which human worth is narrated.

The relationship between *honar* and *gohar* further demonstrates that Ferdowsi's moral universe cannot be adequately explained either through genealogical determinism or through a modern individualistic meritocracy. *Gohar* matters, but it requires manifestation and

confirmation. *Honar* matters, but capability alone is insufficient. Action becomes the mediating field in which origin, disposition, knowledge, ability, and character acquire narrative and ethical significance.

This interpretation allows the article to propose the tripartite model:

GOHAR → Origin / Lineage / Disposition

HONAR → Knowledge / Ability / Competence / Merit

ACTION → Manifestation / Testing / Ethical Evaluation

The relationship among these dimensions generates the evaluative image of the worthy human being. Thus:

Gohar + Honar → Character and Choice → Action → Worthy Human Being

The model also provides a way of reconsidering Iranian identity without essentializing it. Iranian identity in the *Shahnameh* should not be reduced to biological descent, territory, or an absolute opposition between Iran and non-Iran. The epic also generates normative images of what kinds of persons, rulers, and heroes deserve admiration or condemnation. Identity therefore possesses an ethical and cultural dimension: it concerns not only the question "Where do I come from?" but also "What kind of person ought I to become?"

In this respect, *gohar* is more closely associated with the first question, whereas the evaluative dimensions of *honar* move toward the second. *Honar* thus contributes to a transformation from identity as attribution to identity as normative aspiration. This does not mean that Ferdowsi rejects genealogy. Rather, genealogy is placed within a larger narrative structure in which character and action remain decisive for moral evaluation.

The concept of the worthy human being emerging from this analysis is consequently dynamic rather than static. Worth is not merely possessed; it must be manifested. The worthy person is one whose knowledge and abilities are directed by character, whose character informs choice, and whose choice is verified through action. The ethical anthropology of the *Shahnameh* can therefore be interpreted as an anthropology of realized worth.

Conclusion

This study demonstrates that *honar* is one of the key concepts through which the *Shahnameh* articulates human capability and worth. Its historical semantic range extends far beyond the modern Persian meaning of "art," encompassing knowledge, ability, skill, competence, merit, and, in particular contexts, moral excellence. Nevertheless, *honar* should not be directly equated with virtue. Its ethical significance emerges when ability and competence become connected with character, choice, and action.

The relationship between *honar* and *gohar* further reveals that human worth in the *Shahnameh* cannot be reduced to lineage. *Gohar* retains considerable significance as origin, lineage, essence, or disposition, but it does not independently guarantee worthiness. Conversely, *honar* remains incomplete as an evaluative concept unless capability becomes manifest through conduct. Action therefore constitutes the final test through which inherited position, personal capacity, and moral character are narratively evaluated.

The principal theoretical contribution of the article is consequently the gohar–honar–action model. Within this model, *gohar* indicates what a person inherits or initially is; *honar* represents what the person knows, can do, and is capable of becoming; and action demonstrates what the person actually chooses to do. The worthy human being emerges at the intersection of these dimensions.

Accordingly, the relationship between *honar* and Iranian identity should be understood in cultural and normative rather than biological or essentialist terms. The *Shahnameh* does not merely narrate who belongs to Iran; it repeatedly explores what makes a person worthy of admiration, authority, trust, and remembrance. In this sense, *honar* contributes to the formation of a normative image of the human being within Iranian cultural memory.

The central conclusion of the study may therefore be formulated as follows: in the

ethical and narrative world of the Shahnameh, gohar provides a point of origin, honar constitutes the field of capability and merit, and action is the ultimate test of human worth. The worthy human being is the individual in whom knowledge, ability, character, and action are brought into meaningful harmony. Through this model, *honar* becomes not merely a personal attribute but a conceptual bridge connecting individual excellence, ethical conduct, and the cultural imagination of the worthy human being.

References

Anjavi-Shirazi, S. A. (1990). *Ferdowsi-nameh*. Elmi Publications. [In Persian]

Anvari, H. (2002). *Farhang-e Bozorg-e Sokhan* [The comprehensive Sokhan dictionary]. Sokhan. [In Persian]

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Choubineh, S. (1998). *Theoretical and practical wisdom in Ferdowsi's Shahnameh*. Navid-e Shiraz. [In Persian]

Davidson, O. M. (1994). *Poet and hero in the Persian Book of Kings*. Cornell University Press.

Davis, D. (1992). *Epic and sedition: The case of Ferdowsi's Shāhnāmeh*. University of Arkansas Press.

Dehkhoda, A.-A. (1998). *Loghat-nameh-ye Dehkhoda* [Dehkhoda dictionary]. University of Tehran Press. [In Persian]

Ferdowsi, A. (1960–1971). *Shahnameh: Critical edition* (I. S. Braginsky et al., Eds.). Academy of Sciences of the Soviet Union. [In Persian]

Ferdowsi, A. (1987–2008). *Shahnameh* (J. Khaleghi-Motlagh, Ed.; 8 vols.). Iran Heritage Foundation; Mazda Publishers. [In Persian]

Hassanzadeh, A. (2002). *Afsaneh-ye Zandegan* [The legend of the living]. Bogheh. [In Persian]

Hassanzadeh, A. (2018). *Nader Shah and the gypsy girl*. Morvarid. [In Persian]

Hassanzadeh, A. (2025). Narratives on early anthropology in Iran. In W.-M. Frauen, S. Klocke-Daffa, & M. Karami (Eds.), *Resources, networks and transformations in southeastern Iran: Anthropological and archaeological perspectives* (pp. 197–224). Tübingen University Press. https://doi.org/10.15496/publikation-112091

Hassanzadeh, A. (2026a). *Aya digari sheitan ast? Zayesh-e hevloli va khab-ha-ye tafavot* [Is the other the devil? Monstrous birth and nightmares of difference]. Aras. [In Persian]

Hassanzadeh, A. (2026b). *Raz-e eshgh-e fateh-e Hend: Nader Shah; love or the sword?* [The secret of the conqueror of India's love: Nader Shah; love or the sword?] (With an appendix on the legends of Nader Shah). Chatr-e Firouzeh. [In Persian]

Hassanzadeh, A. (2026). Rigid institutionalization and the fragmentation of the anthropological tradition: A discursive history of anthropology in Iran from the fourth century AH to the Constitutional Revolution. *Journal of Sociology of Social Institutions, 13*(27), 89–119. [In Persian]

Hursthouse, R., & Pettigrove, G. (2023). Virtue ethics. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Spring 2023 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/ethics-virtue/

Khaleghi-Motlagh, D. (1999). Ferdowsi, Abu'l-Qāsem I. Life. *Encyclopaedia Iranica, 9*(5), 514–523.

Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology* (4th ed.). SAGE Publications.

Mahallati, M. J. A. (2015). Ethics of war and peace in the *Shahnameh* of Ferdowsi. *Iranian Studies, 48*(6), 905–931. https://doi.org/10.1080/00210862.2014.920663

Miller, D. (2025). Nationalism. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Winter 2025 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2025/entries/nationalism/

Omidsalar, M. (2011). *Poetics and politics of Iran's national epic, the Shahnameh*. Palgrave Macmillan.

Primoratz, I. (2025). Patriotism. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Winter 2025 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2025/entries/patriotism/

Sarami, G. (1989). *Az rang-e gol ta ranj-e khar: Shekl-shenasi-ye dastan-ha-ye Shahnameh* [From the color of the flower to the pain of the thorn: A morphology of the stories of the Shahnameh]. Sherkat-e Entesharat-e Elmi va

Farhangi. [In Persian]
Tusi, N. (1977). *Akhlāq-e Nāṣerī* [The Nasirean ethics] (M. Minovi & A. Heydari, Eds.). Kharazmi. [In Persian]
Yaman, H. (2010). Virtues and vices in *Akhlāq-i Nāṣirī*. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, *51*(2), 125–136. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001037

مطالعات مردم‌شناختی میراث فرهنگی
شاپا چاپی: ۱۷۰۹-۲۵۳۸
فصلنامه تخصصی پژوهشکده مردم‌شناسی | پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
زمستان ۱۴۰۳ | دوره دوم | شماره ۱

هنر، گوهر و هویت: بازخوانی مفهوم انسان شایسته در شاهنامه فردوسی

داریوش ذوالفقاری[۱] ✉

۱ عضو هیئت علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، نویسنده مسئول:
d.zolfaghari@richt.ir

اطلاعات مقاله

تاریخ‌ها
دریافت:
۱۴۰۳/۰۷/۱۱
پذیرش:
۱۴۰۳/۰۸/۳۰
تاریخ دوره‌ای و تخصیص یافته انتشار:
زمستان ۱۴۰۳
تاریخ انتشار برخط و چاپی: پاییز ۱۴۰۵

واژگان کلیدی
شاهنامه؛ فردوسی
هنر
گوهر
انسان شایسته
فضیلت اخلاقی
هویت ایرانی

چکیده

«هنر» از مفاهیم بنیادین و چندلایه در *شاهنامه* فردوسی است که دامنه معنایی آن از توانایی، دانایی، کاردانی و شایستگی تا فن، دانش، فضیلت اخلاقی، پاکدامنی و پرهیزگاری امتداد می‌یابد. از این منظر، هنر در جهان معنایی *شاهنامه* را نمی‌توان صرفاً معادل مفهوم امروزی هنر یا مجموعه‌ای از مهارت‌های فردی دانست، بلکه این مفهوم در بسیاری از موارد با تلقی فردوسی از انسان شایسته و فضیلت‌مند و در سطحی گسترده‌تر، با بازنمایی هویت فرهنگی ایرانی پیوند می‌یابد. پژوهش حاضر با تمرکز بر نسبت سه مفهوم «هنر»، «گوهر» و «هویت»، در پی پاسخ به این پرسش است که فردوسی از طریق مفهوم هنر چه ویژگی‌هایی را برای انسان شایسته ترسیم می‌کند و نسبت میان شایستگی اکتسابی، فضیلت اخلاقی و گوهر انسانی در *شاهنامه* چگونه صورت‌بندی می‌شود. پژوهش با رویکردی کیفی و به روش تحلیل معناشناختی و تفسیری ابیات منتخب *شاهنامه*، کاربردهای گوناگون واژه «هنر» و نسبت آن با شخصیت‌پردازی قهرمانان و کنش‌های اخلاقی آنان را بررسی می‌کند. روایت زال و رودابه و تأکید رودابه بر «هنر» زال، در کنار نمونه‌هایی از شخصیت‌هایی چون رستم، سیاوش، کیخسرو و فریدون، از محورهای تحلیلی مقاله است. یافته‌ها نشان می‌دهد که «هنر» در *شاهنامه* مفهومی چندبعدی است که سه ساحت اصلیِ دانایی و توانایی، مهارت و کاردانی، و فضیلت اخلاقی را به یکدیگر پیوند می‌دهد. در این نظام معنایی، «گوهر» یا منزلتِ برخاسته از تبار، به‌تنهایی معیار ارزش انسان نیست و هنگامی واجد اعتبار می‌شود که با هنر و شایستگی همراه گردد. همچنین تحلیل ابیات نشان می‌دهد که مؤلفه‌هایی چون خرد و حکمت، شجاعت، عفت و عدالت از مهم‌ترین صورت‌های تحقق هنر در شخصیت انسان شایسته‌اند. بر این اساس، مقاله نتیجه می‌گیرد که هنر در بسیاری از مواضع *شاهنامه* فراتر از یک صفت فردی، به معیاری برای ارزیابی انسان و کنش او تبدیل می‌شود و از خلال آن می‌توان الگویی از انسان شایسته را بازشناخت که در آن خرد، توانایی، فضیلت اخلاقی و کردار به یکدیگر پیوند می‌خورند. از این منظر، مفهوم هنر یکی از مجاری مهم بازنمایی آرمان اخلاقی و هویت فرهنگی ایرانی در جهان حماسی فردوسی است.

استناد: ذوالفقاری،داریوش (۱۴۰۳). هنر، گوهر و هویت: بازخوانی مفهوم انسان شایسته در شاهنامه فردوسی. *مطالعات مردم‌شناختی میراث فرهنگی*، ۲ (۱)، ۲۰۰-۱۷۵.

https://doi.org/

© ۱۴۰۳ (۲۰۲۵) نویسندگان مقاله، فصلنامهٔ مطالعات مردم‌شناختی میراث فرهنگی، مجله علمی پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری.

۱. مقدمه

شاهنامه فردوسی را نمی‌توان تنها روایتی حماسی از تاریخ اساطیری و پهلوانی ایران یا مجموعه‌ای از داستان‌های پادشاهان، پهلوانان و نبردهای ایرانیان و دشمنان آنان دانست. در لایه‌ای ژرف‌تر، این اثر منظومه‌ای از مفاهیم فرهنگی، اخلاقی و انسان‌شناختی است که از خلال آن می‌توان بخشی از تلقی فرهنگ ایرانی از انسان، جامعه، قدرت، خرد، فضیلت و شایستگی را بازشناخت. در این منظومه معنایی، شخصیت‌ها صرفاً بر اساس قدرت جسمانی، منزلت سیاسی یا وابستگی خاندانی ارزیابی نمی‌شوند؛ بلکه کردار، خرد، دادگری، شجاعت، پاکدامنی، وفاداری و قابلیت آنان نیز در تعیین ارزش و منزلتشان نقشی اساسی دارد. از همین رو، *شاهنامه* در کنار روایت تاریخ اساطیری و حماسی ایران، عرصه‌ای برای طرح پرسشی بنیادی نیز هست: انسان شایسته کیست و ارزش او بر چه اساسی سنجیده می‌شود؟

اهمیت این پرسش هنگامی آشکارتر می‌شود که به جایگاه *شاهنامه* در بازنمایی و انتقال حافظه فرهنگی ایرانیان توجه شود. پژوهشگران شاهنامه از منظرهای گوناگون به ساختار حماسی، سنت روایی، مناسبات شاه و پهلوان و جایگاه این اثر در صورت‌بندی فرهنگ و هویت ایرانی پرداخته‌اند. دیویدسن (Davidson, 1994) با بررسی رابطه شاعر، قهرمان و سنت حماسی، نشان می‌دهد که جهان *شاهنامه* را باید در پیوند میان سنت‌های کهن روایی و ساختار ادبی اثر فهمید. دیویس (Davis, ۱۹۹۲)نیز با تمرکز بر تنش‌های موجود میان قدرت، شاهی و جهان پهلوانی، پیچیدگی نظام ارزشی و سیاسی *شاهنامه* را برجسته می‌کند. امیدسالار (Omidsalar, 2011) نیز با تأکید بر ضرورت خواندن *شاهنامه* در بستر سنت فرهنگی و ادبی ایران، نسبت این حماسه با تصور ایرانی از گذشته، فرهنگ و هویت را مورد توجه قرار داده است. این رویکردها، با وجود تفاوت‌های نظری، بر این نکته دلالت دارند که *شاهنامه* را نمی‌توان صرفاً مخزنی از داستان‌های اساطیری و پهلوانی تلقی کرد؛ مفاهیم و تقابل‌های درونی متن نیز بخشی از نظام فرهنگی و ارزشی آن را تشکیل می‌دهند.

یکی از مفاهیمی که می‌تواند راهی برای ورود به این نظام ارزشی باشد، مفهوم «هنر»است. «هنر» در زبان *شاهنامه* الزاماً همان معنایی را ندارد که این واژه در کاربرد رایج امروز، یعنی آفرینش زیبایی‌شناختی و فعالیت‌های هنری، یافته است. بررسی کاربردهای آن در متن نشان می‌دهد که این واژه دارای میدان معنایی گسترده‌ای است و با توجه به بافت می‌تواند بر دانایی، توانایی، کاردانی، مهارت، شایستگی، قابلیت و نیز صفات و فضایل اخلاقی دلالت کند. بنابراین، هنگامی که فردوسی انسانی را دارای «هنر» معرفی می‌کند، در بسیاری از موارد سخن از یک مهارت محدود یا قابلیت فنی نیست؛ بلکه مجموعه‌ای از ویژگی‌هایی مطرح است که منزلت و ارزش شخص را در جهان اخلاقی و حماسی *شاهنامه* تعیین می‌کند. به همین سبب، مطالعه «هنر» می‌تواند از سطح واژه‌شناسی فراتر رود و به پرسش از معیار ارزش انسان در جهان فردوسی راه ببرد.

معنای «هنر» هنگامی روشن‌تر می‌شود که آن را در نسبت با مفهوم مهم دیگری در *شاهنامه*، یعنی «گوهر»، بررسی کنیم. گوهر در بسیاری از بافت‌ها با اصل، نسب، تبار، سرشت و منزلت خاندانی ارتباط می‌یابد؛ حال آنکه هنر بیش از آنکه صرفاً به آنچه انسان از طریق زادن و انتساب به خاندان دریافت کرده است مربوط باشد، با آنچه در شخصیت و کردار او ظهور می‌یابد پیوند دارد. البته نسبت هنر و گوهر در *شاهنامه* را نباید به تقابلی ساده و مطلق میان «اکتساب» و «وراثت» فروکاست؛ کاربردهای این دو واژه متنوع‌تر از چنین دوگانگی‌ای است. بااین‌حال، قرار گرفتن مکرر آنها در کنار یکدیگر امکان طرح این پرسش را فراهم می‌آورد که آیا از دیدگاه فردوسی، برخورداری از گوهر نیک بدون ظهور هنر برای اثبات شایستگی انسان کفایت می‌کند؟ به بیان دیگر، آیا ارزش انسان تنها از تبار او ناشی می‌شود یا باید در دانایی، توانایی و کردار اخلاقی وی نیز تحقق یابد؟

شاهنامه فردوسی تاثیری وسیع بر فرهنگ مردمی ایران نهاد و حتی روایت‌های مردمی از قصه‌های او ساخته شد که بر اخلاق تاکید دارد (انجوی شیرازی، ۱۳۶۹؛ حسن‌زاده، ۱۳۸۱؛ ۱۳۹۷؛ الف ۱۴۰۵).

روایت زال و رودابه یکی از نمونه‌های برجسته برای بررسی این مسئله است. این داستان از یک سو با مسئله تبار و گوهر پیوند دارد، زیرا نسب رودابه به ضحاک یکی از موانع اصلی پیوند او با زال و از عوامل نگرانی درباره این ازدواج است؛ اما از سوی دیگر، در انتخاب زال، مسئله «هنر» اهمیتی تعیین‌کننده می‌یابد. تأکید رودابه بر هنر زال نشان می‌دهد که جاذبه و شایستگی او را نمی‌توان صرفاً به ظاهر، نسب یا موقعیت پهلوانی فروکاست. بدین‌ترتیب، داستانی که در ظاهر روایت عشق و پیوند دو خاندان است، در سطحی دیگر زمینه‌ای برای رویارویی و سنجش گوهر، هنر، انتخاب و

شایستگی انسانی فراهم می‌آورد. تولد رستم از این پیوند نیز اهمیت روایی این مسئله را دوچندان می‌کند؛ زیرا بزرگ‌ترین جهان‌پهلوان ایران از پیوندی زاده می‌شود که در آغاز، مسئله نسب و تبار درباره آن محل مناقشه بوده است.

از سوی دیگر، دامنه معنایی هنر را می‌توان در نسبت با سنت فضیلت‌اندیشی نیز بررسی کرد. در سنت اخلاقی، اعتدال قوای انسانی با فضایل بنیادینی چون عفت، شجاعت، حکمت و عدالت ارتباط یافته است. بدون آنکه بتوان نظام فلسفی مشخصی را مستقیماً و بدون واسطه به فردوسی نسبت داد، نحوه شخصیت‌پردازی در *شاهنامه* امکان مقایسه‌ای تحلیلی میان این فضایل و صورت‌های گوناگون «هنر» را فراهم می‌کند. پهلوانی که تنها زورمند است، الزاماً انسان آرمانی *شاهنامه* نیست؛ قدرت هنگامی ارزش می‌یابد که با خرد، خویشتن‌داری و کردار درست همراه شود. از این منظر می‌توان شخصیت‌هایی چون زال، رستم، سیاوش، کیخسرو و فریدون را نه صرفاً قهرمانانی روایی، بلکه صورت‌های متفاوت تحقق یا آزمون فضیلت و شایستگی انسانی دانست. منابع معتبر شاهنامه‌پژوهی نیز به حضور پررنگ ارزش‌هایی چون کوشش، میانه‌روی، دانش، دادگری، مدارا و راستی در جهان اخلاقی فردوسی اشاره کرده‌اند.

مسئله اصلی پژوهش حاضر از همین نقطه شکل می‌گیرد: مفهوم «هنر» در شاهنامه چگونه از معنای توانایی و مهارت فراتر می‌رود و به معیاری برای تعریف و ارزیابی انسان شایسته تبدیل می‌شود، و این مفهوم در چه نسبتی با «گوهر» و بازنمایی هویت فرهنگی ایرانی قرار می‌گیرد؟ فرض اولیه پژوهش آن است که هنر در بسیاری از کاربردهای *شاهنامه* مفهومی چندساحتی است که دانایی و توانایی، مهارت و کاردانی، و فضیلت و شایستگی اخلاقی را به یکدیگر پیوند می‌دهد. بر این اساس، گوهر هرچند در نظام اجتماعی و حماسی *شاهنامه* واجد اهمیت است، به‌تنهایی معیار نهایی ارزش انسان نیست؛ شایستگی باید در «هنر» و نهایتاً در کردار شخص ظهور یابد.

بر این مبنا، هدف مقاله حاضر تحلیل نسبت میان سه مفهوم هنر، گوهر و هویت از طریق خوانش معناشناختی و تفسیری نمونه‌های منتخب *شاهنامه* است. پژوهش می‌کوشد نخست میدان معنایی «هنر» را در متن مشخص کند؛ سپس نسبت آن را با گوهر و منزلت تبارشناختی بررسی نماید؛ و در مرحله بعد نشان دهد که چگونه خرد و حکمت، شجاعت، عفت و عدالت می‌توانند در صورت‌بندی مفهوم انسان شایسته با هنر ارتباط یابند. روایت زال و رودابه به سبب حضور هم‌زمان مسئله تبار، انتخاب، عشق و هنر، یکی از کانون‌های اصلی تحلیل خواهد بود و نمونه‌هایی از شخصیت‌ها و روایت‌های دیگر برای روشن‌تر ساختن الگوی پیشنهادی مورد استفاده قرار خواهند گرفت. بدین‌ترتیب، مقاله در پی آن است که نشان دهد «هنر» در بسیاری از مواضع *شاهنامه* نه فقط یک صفت، بلکه معیاری فرهنگی برای سنجش ارزش انسان است؛ معیاری که در پیوند میان خرد، قابلیت، فضیلت و کردار شکل می‌گیرد و از این طریق می‌تواند یکی از مفاهیم کلیدی برای بازخوانی تصویر انسان شایسته و هویت فرهنگی ایرانی در جهان فردوسی باشد.

۲. پیشینه پژوهش: از هنر و گوهر تا نظریه فضیلت

پژوهش درباره نظام ارزشی و اخلاقی *شاهنامه* سابقه‌ای گسترده در مطالعات فردوسی‌شناسی دارد؛ بااین‌حال، این مطالعات را می‌توان در چند مسیر نسبتاً متمایز طبقه‌بندی کرد: نخست، پژوهش‌هایی که به جهان‌بینی اخلاقی و حکمی فردوسی و جایگاه مفاهیمی چون خرد، داد، راستی، میانه‌روی و کردار نیک پرداخته‌اند؛ دوم، مطالعاتی که شخصیت‌ها، ساختار روایی و نظام ارزشی *شاهنامه* را تحلیل کرده‌اند؛ سوم، تحقیقاتی که به‌طور مستقیم یا تطبیقی از مفهوم فضیلت و رذیلت برای تحلیل *شاهنامه* بهره گرفته‌اند؛ و سرانجام، سنت گسترده فلسفی در باب فضیلت که از فلسفه یونانی تا اخلاق فلسفی اسلامی امتداد یافته و امکان ایجاد یک چارچوب نظری برای بازخوانی مفهوم «هنر» در *شاهنامه* را فراهم می‌آورد.

۲/۱. شاهنامه به‌مثابه جهانی اخلاقی

یکی از مبانی مهم پژوهش حاضر این است که *شاهنامه* را نباید صرفاً منظومه‌ای حماسی یا گزارشی شاعرانه از گذشته اساطیری و تاریخی ایران دانست. در ساختار روایی این اثر، رفتار شاهان و پهلوانان پیوسته در معرض ارزیابی اخلاقی قرار می‌گیرد و قدرت، تبار و پیروزی نظامی به‌تنهایی ضامن ارزش شخصیت نیست. خالقی‌مطلق در بررسی زندگی و اندیشه فردوسی، مجموعه گسترده‌ای از ارزش‌های برجسته در *شاهنامه* را برمی‌شمارد: ستایش کوشش، نکوهش تن‌آسایی و آز، توصیه به میانه‌روی، ستایش دانش، تأکید بر عدالت و مدارا، راستگویی، پرهیز از شتاب‌زدگی، نکوهش خشم و حسد و تأکید بر سنجیدگی در کردار. از دید او، تکرار و انسجام این ارزش‌ها در سراسر اثر به اندازه‌ای است که می‌توان آنها را نه صرفاً ویژگی منابع فردوسی،

بلکه بخشی از دیدگاه اخلاقی خود شاعر نیز دانست (Khaleghi-Motlagh, 1999).

این برداشت با مطالعات گسترده‌تر درباره اخلاق ایرانی نیز سازگار است. «خرد» مفهومی فراتر از عقل محاسبه‌گر معرفی می‌شود و با تشخیص درست، حکمت، اعتدال و عدالت ارتباط می‌یابد. در این سنت، عقل عملی انسان را به سنجش، اندازه و اعتدال هدایت می‌کند و عدالت یکی از مهم‌ترین تجلیات تعادل قوای انسانی و نیز یکی از معیارهای اصلی ارزیابی فرمانروایی است. این سنت اخلاقی از عناصر ایرانی پیش از اسلام، اندیشه یونانی و آموزه‌های اسلامی تأثیر پذیرفته و در ادبیات فارسی نیز استمرار یافته است.

امین بنانی نیز در تحلیل کلی خود از *شاهنامه* بر ژرفای پیام اخلاقی اثر، اهمیت کردار نیک، اراده و مسئولیت انسان و به‌ویژه عدالت اجتماعی تأکید می‌کند. در این خوانش، مشروعیت قدرت مطلق نیست؛ پادشاه با «دادگری» شایسته فرمانروایی می‌شود و بی‌عدالتی می‌تواند بنیان مشروعیت او را متزلزل سازد. بنابراین، جهان *شاهنامه* جهانی است که در آن منزلت سیاسی و اجتماعی باید با کیفیت کردار اخلاقی همراه گردد.

۲٫۲.«هنر» به‌مثابه مفهومی فراتر از *آرت*[۱]

در بررسی مفهوم «هنر» باید میان معنای جدید این واژه و میدان معنایی تاریخی آن تمایز گذاشت. «هنر» در زبان کلاسیک فارسی و به‌ویژه در *شاهنامه* الزاماً معادل *آرت* در معنای جدید نیست. کاربردهای این واژه در متن فردوسی مجموعه‌ای از معانی همچون توانایی، دانایی، شایستگی، مهارت، قابلیت و فضیلت را در بر می‌گیرد. ازاین‌رو، ترجمه یکدست آن به *آرت* می‌تواند بخش مهمی از بار معنایی تاریخی واژه را از میان ببرد. در پژوهش حاضر، «هنر» به همین دلیل به‌عنوان یک مفهوم درون‌فرهنگی[۲] بررسی می‌شود که معنای دقیق آن باید از روابط واژگانی و موقعیت‌های روایی *شاهنامه* استخراج گردد.

این نکته برای فهم انسان مطلوب فردوسی اهمیت بنیادی دارد. هنر در بسیاری از مواضع *شاهنامه* صفتی نیست که صرفاً به یک توانایی فنی اشاره کند؛ بلکه وسیله‌ای برای ارزیابی شخص است. هنگامی که دانایی، کاردانی، شجاعت، خرد یا پاکدامنی در میدان معنایی هنر قرار می‌گیرند، «هنرمند بودن» به معنایی تاریخی می‌تواند به برخورداری از نوعی شایستگی انسانی نزدیک شود. بنابراین، مسئله اصلی صرفاً تعیین معنای لغوی «هنر» نیست، بلکه فهم این نکته است که این واژه در چه بافت‌هایی به معیار ارزش‌گذاری انسان تبدیل می‌شود.

۳٫۲ .هنر و گوهر: تبار یا شایستگی؟

مفهوم «گوهر» دومین ضلع اصلی پژوهش حاضر است. در زبان *شاهنامه*، گوهر بسته به بافت می‌تواند با اصل، سرشت، نژاد، نسب و تبار ارتباط پیدا کند. اهمیت نسب و خاندان در ساختار اجتماعی و سیاسی جهان حماسی انکارناپذیر است؛ اما ساختار ارزشی *شاهنامه* را نمی‌توان صرفاً تبارمحور دانست. روایت‌های متعدد نشان می‌دهند که منزلت خاندانی در معرض «آزمون کردار» قرار می‌گیرد و شاه یا پهلوان بلندتبار ممکن است بر اثر بی‌خردی، بیداد یا «کردار ناشایست» منزلت اخلاقی خود را از دست بدهد. مطالعات مربوط به مفهوم پادشاهی ایرانی نیز نشان داده‌اند که ویژگی‌هایی مانند عدالت، شفقت، بخشندگی و حکمت در کنار مشروعیت دودمانی از معیارهای اساسی فرمانروایی مطلوب بوده‌اند.

از این منظر، هم‌نشینی «هنر» و «گوهر» ظرفیت تحلیلی ویژه‌ای پیدا می‌کند. مسئله را نباید به تقابل ساده «تبار در برابر شایستگی» فروکاست؛ زیرا گوهر خود مفهومی چندمعناست و فردوسی نیز ارزش تبار را به‌طور کلی نفی نمی‌کند. پرسش مهم‌تر این است که گوهر در چه شرایطی برای اثبات ارزش شخص کافی نیست و چه زمانی «هنر» باید آن را در کردار بالفعل سازد؟ چنین پرسشی امکان می‌دهد نسبت میان منزلت موروثی و شایستگی تحقق‌یافته در شخصیت را در جهان *شاهنامه* بررسی کنیم.

داستان زال و رودابه از این حیث اهمیت خاص دارد. در این داستان، مسئله تبار رودابه و انتساب او به ضحاک مانعی سیاسی و خاندانی برای پیوند با زال ایجاد می‌کند؛ اما در سوی دیگر، انتخاب عاشقانه با ارزیابی شخصیت و «هنر» پیوند می‌یابد. بنابراین، داستان در سطحی فراتر از روایت عاشقانه، محل تلاقی تبار، انتخاب، شایستگی و ارزش شخصی است. تولد رستم از چنین پیوندی نیز به این تقابل معنای ویژه‌ای می‌بخشد.

۴٫۲ .حکمت و اخلاق در مطالعات فارسی شاهنامه

در پژوهش فارسی، یکی از آثار مستقیمی که کوشیده است ساختار حکمی *شاهنامه* را به‌صورت گسترده بررسی کند، کتاب حکمت نظری و عملی در شاهنامه فردوسی اثر سجاد چوبینه است. این اثر

---

۱. art

۲. *emic concept*

موضوعاتی از جهان‌بینی و انسان‌شناسی گرفته تا اخلاق جنگاوری، پندپذیری، عزت و آزادگی و دیگر ابعاد حکمت عملی در *شاهنامه* را بررسی کرده و بر اهمیت محتوای اخلاقی و فلسفی اثر فردوسی تأکید دارد (چوبینه، ۱۳۷۷).

قدمعلی سرامی در کتاب *از رنگ گل تا رنج خار: شکل‌شناسی داستان‌های شاهنامه*، اگرچه هدف اصلی خود را مستقیماً نظریه فضیلت قرار نداده، با بررسی نظام‌مند داستان‌ها، کردارها و شخصیت‌های *شاهنامه*، اثر فردوسی را همچون کلی منسجم مطالعه می‌کند. اهمیت این رویکرد برای پژوهش حاضر در آن است که صفات شخصیت‌های شاهنامه را نمی‌توان جدا از کنش روایی آنها فهمید؛ فضیلت یا ناشایستگی شخصیت در جریان انتخاب‌ها، کنش‌ها و پیامدهای آنها آشکار می‌شود (سرامی، ۱۳۶۸).

در پژوهشی نزدیک‌تر به مسئله مقاله حاضر، بهمنی مطلق (۱۳۹۲) اندیشه‌های اخلاقی و تربیتی فردوسی را با نظام اخلاقی خواجه نصیرالدین طوسی در *اخلاق ناصری* مقایسه کرده است. این مطالعه به‌طور مشخص فضایل حکمت، شجاعت، عفت و عدالت و نیز رذایل مقابل آنها را بررسی می‌کند. نتیجه مهم این پژوهش آن است که میان بسیاری از آموزه‌های اخلاقی *شاهنامه* و صورت‌بندی نظام‌مند فضایل در *اخلاق ناصری* مشابهت‌هایی وجود دارد، هرچند فردوسی برخلاف خواجه نصیر در مقام تألیف رساله‌ای فلسفی در اخلاق نبوده است (بهمنی مطلق، ۱۳۹۲). این تمایز برای پژوهش حاضر اساسی است: حضور مصادیق فضیلت در *شاهنامه* لزوماً به معنای پذیرش آگاهانه و نظام‌مند نظریه‌ای فلسفی از سوی فردوسی نیست.

۵ .نظریه فضیلت؛ از فلسفه یونانی تا سنت ایرانی

برای صورت‌بندی نظری مفهوم «انسان شایسته» می‌توان از سنت نظریه فضیلت بهره گرفت، مشروط بر آنکه این نظریه به‌عنوان ابزار تحلیلی و نه منشأ اثبات‌شده اندیشه فردوسی به کار رود. در اخلاق فضیلت، پرسش اصلی تنها این نیست که «کدام عمل درست است؟»، بلکه پرسش بنیادی‌تر آن است که «انسان خوب یا شایسته چگونه انسانی است؟». اخلاق فضیلت از این حیث بر منش، کیفیت شخصیت، حکمت عملی و پرورش قابلیت‌های اخلاقی تمرکز می‌کند. در سنت ارسطویی، مفاهیمی چون فضیلت/تعالی[۱]، حکمت عملی و شکوفایی یا زیستِ نیک[۳] جایگاهی بنیادی دارند.

بااین‌حال، صورت‌بندی چهارگانه حکمت، شجاعت، عفت و عدالت را نباید صرفاً یا مستقیماً «چهار فضیلت ارسطویی» نامید. این الگو ریشه مهمی در سنت افلاطونی دارد و سپس در فلسفه یونانی و اسلامی تحول یافته است. در اخلاق اسلامی، ابن‌مسکویه با پیوند دادن قوای نفس به فضایل، برای قوه عاقله حکمت، برای قوه غضبیه «شجاعت» و برای قوه شهویه «عفت» را در نظر می‌گیرد و از هماهنگی و اعتدال این قوا عدالت حاصل می‌شود. این نظام در سنت بعدی اخلاق فلسفی اسلامی تأثیری بنیادین گذاشت.

خواجه نصیرالدین طوسی این سنت را در *اخلاق ناصری* به شکلی منظم در زبان فارسی بسط می‌دهد (طوسی،۱۳۵۶). در این دستگاه، فضیلت قوه عقل «حکمت»، فضیلت قوه غضب «شجاعت» و فضیلت قوه شهوت «عفت» است و از اعتدال و هماهنگی این قوا «عدالت» پدید می‌آید. پژوهش یامان (Yaman, 2010).درباره فضایل و رذایل در *اخلاق ناصری* نیز دقیقاً همین چهار مفهوم _ حکمت، شجاعت، عفت و عدالت _ را به‌عنوان ارکان نظام فضیلت طوسی تحلیل می‌کند. *اخلاق ناصری*، به‌ویژه در بخش نخست، به *تهذیب الاخلاق* ابن‌مسکویه متکی است، هرچند طوسی دامنه و سازمان نظری آن را گسترش داده است.

از نظر تاریخی نکته‌ای تعیین‌کننده وجود دارد: فردوسی پیش از خواجه نصیرالدین طوسی می‌زیسته است؛ بنابراین، *اخلاق ناصری* نمی‌تواند منبع فردوسی تلقی شود. حتی هم‌زمانی تقریبی ابن‌مسکویه و فردوسی نیز برای اثبات تأثیر مستقیم کافی نیست. اهمیت این منابع برای پژوهش حاضر در جای دیگری است: آنها صورت نظری و اصطلاح‌شناختیِ سنتی را آشکار می‌کنند که فضیلت را با اعتدال قوای انسانی و با حکمت، شجاعت، عفت و عدالت توضیح می‌دهد. ازاین‌رو می‌توان با احتیاط روش‌شناختی از این دستگاه برای مقایسه و تفسیر برخی صورت‌های انسان شایسته در *شاهنامه* بهره گرفت، نه برای ادعای وابستگی مستقیم فردوسی به آن.

۶/۲ .مطالعات انگلیسی درباره اخلاق، هویت و هنجار در شاهنامه

در پژوهش‌های انگلیسی‌زبان نیز ابعاد هنجاری *شاهنامه* مورد توجه قرار گرفته است. امیرمحلاتی در مطالعه اخلاق و هنر جنگ و صلح در شاهنامه[۲]

---

۱. aretē

۲. *phronēsis*

۳. *eudaimonia*

فردوسی نشان می‌دهد که روایت‌های جنگ و صلح در *شاهنامه* تابع مجموعه‌ای از محدودیت‌ها و ارزش‌های اخلاقی‌اند و اثر فردوسی مجموعه‌ای از آرمان‌های هنجاری را عرضه می‌کند که میان میراث ایران باستان، فضای ایرانی _ اسلامی و هویت فرهنگی ایران ارتباط برقرار می‌کنند. وی به‌ویژه بر جایگاه «داد» و «خرد» به‌عنوان دو عامل بنیادین اخلاقی در جهان‌بینی *شاهنامه* تأکید می‌کند.(Mahallati, 2015)

این رویکرد برای پژوهش حاضر اهمیت دارد؛ زیرا نشان می‌دهد مطالعه اخلاق *شاهنامه* را می‌توان از سطح استخراج «پندهای اخلاقی» فراتر برد و به بررسی ساختار هنجاری روایت رساند. در چنین خوانشی، شخصیت نه از طریق سخن اخلاقی او، بلکه از طریق نسبت میان منش، انتخاب، کردار و پیامدهای عمل ارزیابی می‌شود. این نکته به مفهوم «هنر» در پژوهش حاضر نزدیک است؛ زیرا فرض مقاله آن است که هنر نیز در بسیاری از موارد کیفیتی است که باید در کردار آشکار شود.

۷/۲. خلأ پژوهش و جایگاه مقاله حاضر

مرور مطالعات نشان می‌دهد که پژوهشگران از زوایای مختلف به اخلاق، خرد، عدالت، حکمت، هویت، شخصیت‌های آرمانی و فضایل و رذایل در *شاهنامه* پرداخته‌اند. همچنین مطالعات لغوی و ادبی بر چندمعنایی واژگان کلیدی اثر تأکید کرده‌اند و پژوهش‌های فلسفی نیز امکان مقایسه جهان اخلاقی *شاهنامه* با سنت فضیلت را فراهم ساخته‌اند. بااین‌حال، کمتر پژوهشی «هنر» را به‌عنوان محور اتصال میان شایستگی، گوهر، فضیلت و تصور انسان مطلوب به‌صورت یکپارچه بررسی کرده است.

پژوهش حاضر می‌کوشد این فاصله را با اتخاذ رویکردی معناشناختی ـ تفسیری کاهش دهد. نوآوری مورد نظر مقاله نه در این ادعاست که فردوسی صاحب یک «نظریه فضیلت» فلسفی به معنای اصطلاحی بوده، و نه در اینکه چهار فضیلت حکمت، شجاعت، عفت و عدالت مستقیماً از یک مکتب فلسفی معین وارد *شاهنامه* شده‌اند؛ بلکه مسئله این است که آیا تحلیل کاربردهای «هنر» و نسبت آن با «گوهر» نشان می‌دهد که فردوسی برای ارزیابی انسان از مجموعه‌ای از معیارهای اکتسابی، اخلاقی و کرداری استفاده می‌کند که می‌توان آنها را با زبان نظریه فضیلت روشن‌تر ساخت. بر این اساس، مقاله «هنر» را حلقه واسط میان توانایی، دانایی، منش و کردار و «گوهر» را یکی از مفاهیم مرتبط با اصل، سرشت و تبار در نظر می‌گیرد و از نسبت این دو، الگوی «انسان شایسته» را در جهان *شاهنامه* بازخوانی می‌کند.

۳. روش تحقیق

پژوهش حاضر از نظر رویکرد، کیفی، متن‌محور و تفسیری است و با بهره‌گیری از تحلیل محتوای کیفی و تحلیل مضمون به بررسی مفهوم «هنر» و نسبت آن با «گوهر»، فضیلت و الگوی انسان شایسته در *شاهنامه* فردوسی می‌پردازد. انتخاب این روش از آن روست که هدف پژوهش صرفاً تعیین فراوانی کاربرد واژه‌های «هنر» و «گوهر» نیست، بلکه شناسایی میدان‌های معنایی این مفاهیم، بررسی معنای آنها در بافت روایی و تحلیل رابطه آنها با صفات، کردار و ارزش‌گذاری شخصیت‌ها است. در تحلیل محتوای کیفی، متن نه مجموعه‌ای منفک از واژگان، بلکه ساختاری ارتباطی و معنادار تلقی می‌شود که تفسیر واحدهای آن باید با توجه به زمینه‌ای صورت گیرد که در آن پدیدار شده‌اند (Krippendorff, 2018). تحلیل مضمون نیز امکان شناسایی، سازمان‌دهی و تفسیر الگوهای معنایی تکرارشونده در داده‌های کیفی را فراهم می‌آورد (Braun & Clarke, 2006).

جامعه متنی پژوهش، *شاهنامه* فردوسی است. متن مبنای استخراج و مقابله ابیات، تصحیح انتقادی جلال خالقی‌مطلق است و در مواردی که اختلاف نسخه یا ضبط یک واژه بر تحلیل معنایی اثرگذار باشد، از چاپ مسکو و دیگر ضبط‌های معتبر نیز برای مقابله استفاده می‌شود. واحد اولیه تحلیل، بیت یا مجموعه ابیاتی است که در آنها واژه «هنر» یا «گوهر» به‌کار رفته است؛ بااین‌حال، از آنجا که معنای این واژگان در بسیاری از موارد تنها در بستر روایت آشکار می‌شود، واحد زمینه به بیت منفرد محدود نشده و حسب ضرورت، گفت‌وگو، بند روایی، موقعیت داستانی و شخصیت مرتبط نیز در تحلیل وارد می‌شود.

فرایند تحلیل در چند مرحله انجام می‌گیرد. در مرحله نخست، موارد کاربرد «هنر» و «گوهر» در متن *شاهنامه* شناسایی و استخراج می‌شوند. در مرحله دوم، هر کاربرد با توجه به بافت زبانی و موقعیت روایی آن خوانده شده و معنای آن بدون تحمیل پیشینی یک تعریف واحد تعیین می‌شود. در مرحله سوم، کاربردهای «هنر» بر اساس قرابت معنایی کدگذاری و در مقوله‌های اولیه‌ای چون دانایی و خرد، توانایی و قابلیت، مهارت و کاردانی، شایستگی فردی و فضیلت اخلاقی دسته‌بندی می‌شوند. این مقوله‌بندی در فرایند تحلیل، قابلیت اصلاح، ادغام یا تفکیک دارد؛ بنابراین، طبقات

۱. Ethics of War and Peace in the Shahnameh of Ferdowsi

مذکور نه نتایج از پیش تعیین‌شده، بلکه مفاهیم راهنمای اولیه برای مواجهه نظام‌مند با متن‌اند.

در مرحله چهارم، روابط میان مقوله‌ها بررسی می‌شود تا مضامین سطح بالاتری که در صورت‌بندی انسان شایسته نقش دارند استخراج شوند. در این مرحله، به‌طور خاص بررسی می‌شود که «هنر» در چه موقعیت‌هایی از معنای توانایی یا مهارت فراتر رفته و به معیاری برای ارزش‌گذاری شخص و کردار او تبدیل می‌شود. همچنین هم‌نشینی و تقابل «هنر» و «گوهر» مورد تحلیل قرار می‌گیرد تا مشخص شود تبار، اصل و سرشت از یک سو و شایستگی، دانایی و کردار از سوی دیگر چه نسبتی در نظام ارزشی *شاهنامه* پیدا می‌کنند.

روایت زال و رودابه به‌عنوان یکی از مطالعات موردی و محوری مقاله با تفصیل بیشتری تحلیل می‌شود؛ زیرا در این روایت، مفاهیم تبار، گوهر، هنر، انتخاب و شایستگی در یک ساختار روایی واحد به یکدیگر پیوند می‌خورند. در کنار آن، نمونه‌هایی از شخصیت‌هایی چون زال، رستم، سیاوش، کیخسرو و فریدون، در مواردی که شواهد متنی مرتبط با مسئله پژوهش فراهم کنند، برای مقایسه و تکمیل الگوی تحلیلی به کار گرفته می‌شوند. انتخاب این شخصیت‌ها نه بر اساس نمونه‌گیری آماری، بلکه به شیوه نمونه‌گیری هدفمند متنی و بر اساس ارتباط مستقیم آنها با پرسش‌های پژوهش صورت می‌گیرد.

در مرحله نهایی، مضامین حاصل با چارچوب نظری فضیلت مقایسه می‌شوند. در این بخش، حکمت، شجاعت، عفت و عدالت به‌عنوان مفاهیم تحلیلی برای فهم برخی ابعاد انسان شایسته به کار می‌روند. بااین‌حال، پژوهش میان «شواهد درون‌متنی» و «چارچوب تفسیری» تمایز روش‌شناختی قائل است؛ بدین معنا که وجود مصادیق این فضایل در *شاهنامه* به‌خودی‌خود به منزله اثبات تأثیر مستقیم یک نظام فلسفی خاص بر فردوسی تلقی نمی‌شود. ازاین‌رو، نظریه فضیلت در این پژوهش عمدتاً نقش چارچوب مقایسه‌ای و تفسیری دارد و نتیجه‌گیری درباره مفهوم هنر و انسان شایسته در درجه نخست بر شواهد واژگانی، روایی و معنایی خود *شاهنامه* استوار است.

برای افزایش اعتبار تحلیل، هر کاربرد «هنر» بر اساس سه سطح معنای واژگانی، بافت روایی و کارکرد ارزشی بررسی می‌شود و از استنتاج معنای اخلاقی صرفاً بر مبنای حضور یک واژه اجتناب خواهد شد. همچنین مواردی که «هنر» آشکارا در معنای مهارت، دانش یا توانایی به کار رفته است، از مواردی که دارای دلالت اخلاقی و ارزشی‌اند تفکیک می‌شوند. این تمایز امکان می‌دهد چندمعنایی تاریخی «هنر» حفظ شود و از فروکاستن تمام کاربردهای آن به مفهوم «فضیلت» جلوگیری گردد. در نتیجه، تحلیل نهایی بر حرکت از واژه به بافت، از بافت به مقوله و از مقوله به الگوی مفهومی انسان شایسته استوار است.

٤. چارچوب نظری و تحلیلی

چارچوب نظری پژوهش حاضر بر پیوند میان اخلاق فضیلت، سنت اخلاق فلسفی ایرانی ـ پساباستانی و نظام مفهومی درونی شاهنامه استوار است. بااین‌حال، پژوهش میان این سه سطح تمایز قائل می‌شود و از انطباق مستقیم یک دستگاه فلسفی بیرونی بر متن فردوسی پرهیز می‌کند. مسئله اصلی مقاله این نیست که فردوسی آگاهانه از نظریه فلسفی معینی درباره فضایل پیروی کرده است، بلکه این است که مفهوم «هنر» در *شاهنامه* چگونه در ارتباط با دانایی، توانایی، منش، کردار و شایستگی انسانی قرار می‌گیرد و تا چه اندازه می‌توان ساختار حاصل از تحلیل متن را با مفاهیم نظری اخلاق فضیلت توضیح داد.

٤/١ .اخلاق فضیلت و پرسش از «انسان شایسته»

نخستین سطح چارچوب نظری مقاله از اخلاق فضیلت گرفته می‌شود. برخلاف نظریه‌های اخلاقی که نقطه آغاز آنها عمدتاً تعیین قواعد عمل یا ارزیابی پیامدهای رفتار است، اخلاق فضیلت توجه خود را به منش و کیفیت فاعل اخلاقی معطوف می‌کند. بنابراین، پرسش محوری آن تنها این نیست که «انسان چه کاری باید انجام دهد؟»، بلکه این است که «انسان خوب یا شایسته باید چگونه انسانی باشد؟». در سنت یونانی، سه مفهوم *آرته* به معنای فضیلت یا تعالی، *فرونسیس* به معنای حکمت عملی، و *اودایمونیا* به معنای شکوفایی یا زیست[۳] نیک، از مفاهیم بنیادین این رویکرد به شمار می‌روند (Hursthouse & Pettigrove, 2023). اخلاق ارسطویی نیز فضیلت را با کیفیت منش و تحقق قابلیت‌های انسانی مرتبط می‌سازد و حکمت عملی را برای تشخیص رفتار مناسب در موقعیت‌های واقعی ضروری می‌داند.

این تلقی برای پژوهش حاضر اهمیت ویژه‌ای دارد، زیرا در *شاهنامه* نیز ارزش شخصیت‌ها را نمی‌توان صرفاً بر مبنای نتیجه کنش یا پای‌بندی آنان به مجموعه‌ای از قواعد انتزاعی ارزیابی کرد. شخصیت پهلوان یا پادشاه از خلال مجموعه‌ای از

---

۱. *aretē*
۲. *phronēsis*
۳. *eudaimonia*

صفات، انتخاب‌ها و کردارها شناخته می‌شود. از این منظر، مفهوم «انسان شایسته» در این مقاله به انسانی اشاره دارد که قابلیت، دانایی و منش او در کردار تحقق یافته است .این تعریف امکان ایجاد ارتباط تحلیلی میان مفهوم فضیلت و مفهوم «هنر» را فراهم می‌آورد، بدون آنکه این دو از آغاز مترادف فرض شوند.

۲٫٤ .از قوای نفس تا حکمت، شجاعت، عفت و عدالت

سطح دوم چارچوب نظری به سنت اخلاق فلسفی ایرانی ـ پساباستانی مربوط است. فلسفه اخلاق یونانی پس از انتقال و بازتفسیر در جهان اسلام، در آثار فیلسوفان مسلمان با آموزه‌های اسلامی و سنت‌های اخلاقی ایرانی درآمیخت. منابع تاریخ اندیشه اخلاقی ایران نشان می‌دهند که آثار افلاطون و ارسطو و دیگر منابع یونانی از سرچشمه‌های مهم اخلاق فلسفی در تمدن اسلامی بوده‌اند و این سنت در آثار فیلسوفانی چون فارابی، ابن‌سینا، ابن‌مسکویه و سپس خواجه نصیرالدین طوسی تحول یافته است.

در صورت‌بندی کلاسیک این سنت، میان قوای نفس و فضایل اخلاقی رابطه‌ای برقرار می‌شود: حکمت با کمال قوه عاقله، شجاعت با اعتدال، قوه غضبیه و عفت با اعتدال قوه شهویه مرتبط است و هماهنگی این ابعاد با عدالت ارتباط پیدا می‌کند. تحلیل یامان از *اخلاق ناصری* نیز نشان می‌دهد که حکمت، شجاعت، عفت و عدالت چهار مقوله اساسی در نظام فضایل خواجه نصیر هستند (Yaman, 2010).

بااین‌حال، استفاده از این الگو در پژوهش حاضر تبارشناختی نیست، بلکه تطبیقی ـ تحلیلی است .از آنجا که *اخلاق ناصری* بیش از دو قرن پس از فردوسی نوشته شده است، نمی‌توان آن را منبع اندیشه فردوسی تلقی کرد. حتی درباره ابن‌مسکویه، که تقریباً هم‌دوره فردوسی بود، بدون سند تاریخی نمی‌توان از تأثیر مستقیم سخن گفت. بنابراین، چهارگانه حکمت، شجاعت، عفت و عدالت در این مقاله به‌عنوان مقولات حساس‌کننده تحلیلی استفاده می‌شوند: مفاهیمی که به پژوهشگر در تشخیص ساختارهای اخلاقی متن کمک می‌کنند، اما نتیجه تحلیل را از پیش تعیین نمی‌کنند.

۳٫٤. .نظام اخلاقی درونی شاهنامه: خرد، داد و کردار

سطح سوم چارچوب نظری از خود *شاهنامه* و مطالعات معتبر فردوسی‌شناسی استخراج می‌شود. خالقی‌مطلق نشان داده است که در سراسر *شاهنامه* مجموعه نسبتاً منسجمی از ارزش‌ها تکرار می‌شود: ستایش کوشش و دانش، توصیه به اعتدال، عدالت و مدارا، راستگویی، سنجیدگی در عمل و در مقابل، نکوهش آز، خشم، حسد، دروغ و شتاب‌زدگی. وی بر مبنای تکرار این مضامین، آنها را بخشی از ارزش‌های اخلاقی فردوسی نیز می‌داند(Khaleghi-Motlagh, 1999).

این امر نشان می‌دهد که برای بازسازی مفهوم انسان شایسته در *شاهنامه*، باید از خود نظام ارزشی متن آغاز کرد. بنابراین، «خرد»، «داد»، «راستی»، «اندازه»، «کردار» و «هنر» صرفاً واژگانی منفرد تلقی نمی‌شوند، بلکه شبکه‌ای از مفاهیم مرتبط را تشکیل می‌دهند. در این شبکه، قدرت جسمانی یا منزلت خاندانی به‌تنهایی برای ساختن قهرمان مطلوب کفایت نمی‌کند. توانایی هنگامی ارزش مثبت پیدا می‌کند که با خرد و کردار شایسته همراه شود.

پژوهش امیرمحلاتی درباره اخلاق جنگ و صلح در *شاهنامه* این برداشت را از زاویه دیگری تقویت می‌کند. او *شاهنامه* را اثری برخوردار از آرمان‌های هنجاری می‌داند که برای جنگ، صلح و رفتار قهرمانان حدود و معیارهای اخلاقی تعریف می‌کند و این نظام هنجاری را با هویت فرهنگی ایرانی مرتبط می‌سازد (Mahallati, 2015). بنابراین، شخصیت پهلوانی در *شاهنامه* صرفاً با پیروزی یا قدرت تعریف نمی‌شود؛ چگونگی استفاده از قدرت نیز در ارزش‌گذاری او دخالت دارد.

٤,٤. «هنر» و «گوهر» به‌عنوان دو محور تحلیل

سطح چهارم و مهم‌ترین سطح چارچوب تحلیلی مقاله، از خود دو مفهوم «هنر» و «گوهر» شکل می‌گیرد. در این پژوهش «هنر» نه با معنای جدید *آرت* و نه از ابتدا با «فضیلت» مترادف فرض می‌شود. فرض تحلیلی مقاله این است که هنر در *شاهنامه* دارای میدان معنایی چندلایه‌ای است که می‌تواند حسب بافت به دانایی، توانایی، مهارت، کاردانی، قابلیت، شایستگی و فضیلت اخلاقی اشاره کند. بنابراین، معنای هنر باید در هر مورد از رابطه میان واژه، شخصیت، موقعیت روایی و کردار استخراج شود.

در مقابل، «گوهر» نیز صرفاً به «نژاد» فروکاسته نمی‌شود. این مفهوم بسته به بافت می‌تواند به اصل، تبار، سرشت و کیفیت ذاتی اشاره داشته باشد. ازاین‌رو، پرسش نظری مقاله به تقابل ساده «هنر خوب است و گوهر بی‌اهمیت» منتهی نمی‌شود؛ بلکه مسئله این است که ارزش انسان در شاهنامه از چه

\. *sensitizing concepts*

نسبتی میان آنچه هست، آنچه دارد و آنچه در کردار خود محقق می‌کند پدید می‌آید؟

بر این اساس، رابطه هنر و گوهر را می‌توان در سه وضعیت تحلیلی بررسی کرد: نخست، همگرایی هنر و گوهر، یعنی جایی که تبار یا سرشت مطلوب با شایستگی و کردار همراه است؛ دوم، گوهر بدون هنر، یعنی برخورداری از منزلت یا تبار بدون تحقق شایستگی لازم؛ و سوم، برجستگی هنر در برابر محدودیت یا مسئله‌مندی گوهر، یعنی موقعیتی که شایستگی بالفعل شخصیت در ارزیابی او اهمیت تعیین‌کننده می‌یابد.

روایت زال و رودابه برای وضعیت سوم اهمیت ویژه دارد. در این روایت، مسئله نسب رودابه و انتساب او به خاندان ضحاک مانعی جدی در برابر ازدواج است، در حالی که «هنر» زال در ارزیابی و انتخاب رودابه جایگاهی برجسته می‌یابد. به این ترتیب، هنر و گوهر از سطح دو واژه خارج شده و به دو محور برای فهم تنش میان تبار، انتخاب، شایستگی و کردار تبدیل می‌شوند.

۵ .مدل تحلیلی پژوهش

بر اساس چهار سطح نظری فوق، تحلیل متن در این مقاله از یک حرکت پنج‌مرحله‌ای پیروی می‌کند:

هنر ← شایستگی ← فضیلت ← کردار ← انسان شایسته

اما این مسیر خطی و قطعی نیست. «هنر» ابتدا بر اساس بافت معنایی هر بیت بررسی می‌شود. اگر هنر در آن مورد صرفاً به فن یا توانایی اشاره داشته باشد، مستقیماً در قلمرو فضیلت قرار نمی‌گیرد؛ اما هنگامی که دانایی یا توانایی با کیفیت منش و ارزش اخلاقی شخصیت مرتبط شود، امکان ورود آن به سطح «شایستگی» و سپس مقایسه با «فضیلت» فراهم می‌شود. معیار نهایی نیز کردار است؛ زیرا فضیلت در ساختار روایی زمانی قابل تشخیص می‌شود که در انتخاب و عمل شخصیت ظهور یابد.

در محور دیگری، «گوهر» به‌عنوان متغیر مفهومی مرتبط با اصل، تبار یا سرشت وارد الگوی یادشده می‌شود:

گوهر ← هنر ← منش ← کردار ← ارزش‌گذاری ← شخصیت

از ترکیب این دو محور، مدل اصلی مقاله شکل می‌گیرد. در این مدل؛ حکمت، شجاعت، عفت و عدالت چهار مقوله مقایسه‌ای‌اند؛ خرد، داد، راستی، اندازه و دیگر مفاهیم خود شاهنامه شاخص‌های درون‌متنی‌اند؛ و هنر و گوهر دو مفهوم مرکزی تحلیل‌اند. بدین‌ترتیب، نظریه فضیلت بر متن تحمیل نمی‌شود، بلکه به منزله دستگاهی برای مقایسه و توضیح یافته‌هایی به کار می‌رود که ابتدا از خود *شاهنامه* استخراج شده‌اند.

در نهایت، چارچوب نظری پژوهش امکان آزمون این گزاره را فراهم می‌آورد که «هنر» در بخشی از کاربردهای *شاهنامه* از سطح مهارت و قابلیت فراتر می‌رود و به مفهومی برای بیان شایستگی انسانی تبدیل می‌شود؛ شایستگی‌ای که در نسبت با گوهر تعریف می‌شود، با خرد و فضیلت ارتباط می‌یابد و اعتبار نهایی خود را در کردار کسب می‌کند. در چنین صورتی، انسان شایسته در جهان فردوسی نه صرفاً «صاحب گوهر» و نه صرفاً «صاحب قدرت»، بلکه انسانی است که دانایی، توانایی و منش او در کردار شایسته به وحدت می‌رسند.

۶. یافته‌های پژوهش: هنر، گوهر و صورت‌بندی «انسان شایسته» در شاهنامه

تحلیل کاربردهای «هنر» در *شاهنامه* و بررسی آنها در پیوند با «گوهر»، شخصیت و کردار نشان می‌دهد که این مفهوم در نظام معنایی فردوسی از ساختاری چندلایه برخوردار است. یافته‌های پژوهش را می‌توان در شش محور اصلی صورت‌بندی کرد: چندمعنایی هنر؛ تبدیل هنر از قابلیت به معیار ارزش انسانی؛ نسبت هنر و گوهر؛ تقدم هنر بر زیبایی ظاهری در انتخاب انسان شایسته؛ پیوند هنر با فضایل اخلاقی؛ و سرانجام نقش هنر در صورت‌بندی الگویی فرهنگی از انسان شایسته.

۱/۶ .یافته نخست: «هنر» یک مفهوم چندلایه است

نخستین یافته نشان می‌دهد که «هنر» در *شاهنامه* را نمی‌توان با معنای امروزی آن، یعنی *آرت*، یکسان گرفت. کاربردهای این واژه را می‌توان دست‌کم در سه حوزه معنایی اصلی دسته‌بندی کرد:

الف) هنر به معنای دانایی، توانایی و قابلیت؛

ب) هنر به معنای مهارت، فن و کاردانی؛

ج) هنر به معنای شایستگی و فضیلت انسانی.

اهمیت این یافته در آن است که این سه معنا کاملاً از یکدیگر منفک نیستند. در برخی شخصیت‌ها، دانایی و توانایی به کاردانی می‌انجامد و کاردانی هنگامی که در خدمت کردار درست قرار گیرد، به شایستگی اخلاقی نزدیک می‌شود. بنابراین، «هنر» را می‌توان مفهومی دارای طیف معنایی دانست، نه واژه‌ای با چند معنای کاملاً منفصل.

از این منظر، الگوی زیر را می‌توان برای بخشی از کاربردهای هنر پیشنهاد کرد:

دانایی و توانایی ← کاردانی و قابلیت ← شایستگی ← کردار شایسته

البته همه کاربردهای «هنر» الزاماً تمام این مراحل را طی نمی‌کنند. گاه هنر صرفاً به توانایی یا مهارتی معین اشاره دارد. اهمیت روش‌شناختی این تمایز در آن است که از برابر گرفتن مکانیکی «هنر» با «فضیلت» جلوگیری می‌کند.

۲٫۶ .یافته دوم: هنر در برخی بافت‌ها از «صفت» به «معیار ارزش انسان» تبدیل می‌شود

دومین یافته پژوهش آن است که هنر در شماری از کاربردهای *شاهنامه* صرفاً وصفی برای بیان توانایی شخصیت نیست، بلکه به معیار ارزیابی او تبدیل می‌شود. تفاوت مهمی میان «توانستن» و «شایسته بودن» وجود دارد: شخص ممکن است نیرومند، ماهر یا صاحب قدرت باشد، اما این ویژگی‌ها به خودی خود او را به انسان مطلوب تبدیل نمی‌کنند.

ساختار روایی *شاهنامه* نیز چنین تفسیری را تقویت می‌کند. دیویدسن نشان می‌دهد که جهان پهلوانی شاهنامه، ساختاری پیچیده‌تر از اطاعت ساده پهلوان از شاه دارد و رابطه «شاه ـ پهلوان» یکی از تنش‌های بنیادی حماسه است. رستم، به‌عنوان شخصیت محوری سنت پهلوانی، هم پاسدار حاکمیت است و هم در مواردی می‌تواند در برابر شاه قرار گیرد؛ بنابراین منزلت پهلوان تنها از جایگاه رسمی یا قدرت بدنی او حاصل نمی‌شود (Davidson, 1994).

این امر امکان تمایز میان قدرت و هنر را فراهم می‌کند. قدرت بیانگر «توان انجام دادن» است، اما هنر در معنای گسترده‌تر خود می‌تواند «شایستگیِ چگونه انجام دادن» را نیز در بر گیرد. در این سطح است که هنر به حوزه اخلاق نزدیک می‌شود.

۳٫۶ .یافته سوم: نسبت هنر و گوهر، تقابل ساده «اکتساب و وراثت» نیست

یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش به رابطه «هنر» و «گوهر» مربوط است. در نگاه نخست ممکن است گوهر را معادل تبار و هنر را معادل شایستگی اکتسابی در نظر گرفت و نتیجه گرفت که فردوسی هنر را در مقابل تبار قرار می‌دهد. تحلیل دقیق‌تر، اما، چنین تقابل دوگانه‌ای را تأیید نمی‌کند.

«گوهر» در *شاهنامه* مفهومی چندوجهی است و می‌تواند حسب بافت به اصل، نسب، سرشت و کیفیت ذاتی اشاره کند. بنابراین، فردوسی ضرورتاً گوهر و تبار را نفی نمی‌کند؛ مسئله مهم‌تر این است که گوهر به تنهایی برای اثبات شایستگی کافی نیست. منزلت انسان باید در کردار او نیز آشکار شود. بر این مبنا، سه وضعیت را می‌توان از یکدیگر تفکیک کرد:

هنر با گوهر: همگرایی منزلت و شایستگی؛

گوهر بدون هنر: برخورداری از اصل یا منزلت بدون تحقق شایستگی لازم؛

هنر در برابر مسئله‌مندی گوهر: موقعیتی که شایستگی و کردار شخص، محدودیت یا مسئله مربوط به تبار را به چالش می‌کشد.

این الگو یکی از مهم‌ترین نتایج نظری پژوهش است، زیرا نشان می‌دهد مسئله انسان شایسته در *شاهنامه* نه صرفاً بر «بودن»، بلکه بر شدن و عمل کردن نیز استوار است.

۴٫۶ .یافته چهارم: داستان زال و رودابه، آزمونگاه رابطه هنر، گوهر و انتخاب است

داستان زال و رودابه روشن‌ترین نمونه‌ای است که ایده اصلی سخن را می‌توان از خلال آن گسترش داد. این روایت از یک سو عمیقاً با مسئله «گوهر» و تبار درگیر است. انتساب رودابه به خاندان ضحاک مانعی جدی برای پیوند او با زال ایجاد می‌کند. از سوی دیگر، رودابه در انتخاب زال بر ویژگی‌هایی تأکید می‌کند که به ارزش و شایستگی او مربوط‌اند.

در اینجا «هنر» در مقابل زیبایی ظاهری نیز اهمیت می‌یابد. مطابق ایده اصلی این مقاله، تأکید رودابه بر هنر زال را می‌توان نشانه‌ای از عبور انتخاب از سطح «روی» و «بالا» به سطح شایستگی شخص دانست. در چنین خوانشی، عشق رودابه صرفاً واکنش به زیبایی یا منزلت اجتماعی نیست؛ او شخص را بر اساس کیفیت‌هایی ارزیابی می‌کند که در مفهوم گسترده هنر قابل بیان‌اند.

این یافته امکان طرح تمایزی سه‌گانه را فراهم می‌آورد:

روی و بالا ← زیبایی ظاهری

گوهر ← اصل، سرشت و تبار

هنر ← قابلیت و شایستگی شخص

اهمیت داستان هنگامی بیشتر می‌شود که نتیجه این پیوند را در نظر آوریم: رستم از همین ازدواج زاده می‌شود. دیویدسن رستم را شخصیت محوری سنت پهلوانی شاهنامه و نقطه تلاقی «کتاب شاهان» و «حماسه پهلوانان» می‌داند .(Davidson, 1994)

ازاین‌رو، می‌توان استدلال کرد که داستان زال و رودابه فقط یک روایت عاشقانه نیست، بلکه در سطح ساختار کلان حماسه نیز اهمیت دارد: مسئله تبار در نهایت به پیدایش شخصیتی منتهی می‌شود که به کانون جهان پهلوانی ایران تبدیل می‌گردد.

۵ .یافته پنجم: هنر در سطح اخلاقی با فضیلت هم‌پوشانی پیدا می‌کند

یافته دیگر پژوهش آن است که بخشی از میدان معنایی هنر را می‌توان با نظریه فضیلت مقایسه کرد. در این جستار، چهار مفهوم عفت، شجاعت، حکمت و عدالت به‌عنوان ابعاد اصلی فضیلت مطرح شده‌اند. این چهارگانه در سنت اخلاق فلسفی ایرانی ـ پساباستانی نیز ساختاری شناخته‌شده دارد. یامان در مطالعه *اخلاق ناصری* نشان می‌دهد که نظام فضایل خواجه نصیر بر چهار مفهوم حکمت[۱]، شجاعت[۲]، عفت[۳] و عدالت[۴] استوار است (Yaman, 2010).

اما یافته پژوهش حاضر مستلزم ادعای تأثیر خواجه نصیر بر فردوسی نیست؛ چنین ادعایی از لحاظ تاریخی نیز ناممکن است، زیرا طوسی بیش از دو قرن پس از فردوسی می‌زیست. چهارگانه فوق در این مقاله الگوی مقایسه‌ای است.

در این سطح می‌توان شخصیت‌های مطرح‌شده در سخنرانی را به‌عنوان صورت‌های متفاوت تحقق فضیلت بررسی کرد. زال به سبب خرد، تدبیر و توانایی حل بحران‌ها می‌تواند در محور حکمت تحلیل شود؛ رستم برجسته‌ترین نمونه نیروی پهلوانی و شجاعت است، هرچند شخصیت او را نباید به شجاعت فروکاست؛ سیاوش به سبب خویشتن‌داری، پاکدامنی و کنترل نفس ظرفیت تحلیل در محور عفت را دارد؛ و شخصیت‌هایی چون فریدون و کیخسرو امکان بررسی رابطه فرمانروایی و عدالت را فراهم می‌کنند.

بااین‌حال، این شخصیت‌ها «تجسم خالص» یک فضیلت نیستند. چنین تقلیل‌گرایی‌ای با پیچیدگی شخصیت‌پردازی شاهنامه ناسازگار است. ارزش این چهارگانه در آن است که به ما امکان می‌دهد وجوه مختلف «هنر» را در شخصیت‌ها مقایسه کنیم.

۶٫۶ .یافته ششم: فضیلت بدون کردار کامل نمی‌شود

یکی از نتایج مهم گسترش این جستار آن است که میان «داشتن صفت» و «تحقق آن در کردار» تفاوت وجود دارد. هنر هنگامی به معیار کامل شایستگی تبدیل می‌شود که در کنش آشکار گردد.

پژوهش امیرمحلاتی این نتیجه را از زاویه اخلاق جنگ و صلح تقویت می‌کند. او نشان می‌دهد که *شاهنامه* برای جنگ و صلح؛ مشروعیت، حدود و معیارهای هنجاری قائل است و از این طریق مجموعه‌ای از آرمان‌های اخلاقی را در درون روایت صورت‌بندی می‌کند؛ همچنین شاهنامه را یکی از منابع مهم هویت فرهنگی ایرانی در طول بیش از یک هزاره معرفی می‌کند (Mahallati, 2015).

بر این اساس، «شجاعت» صرفاً «نترسیدن» یا توانایی کشتن دشمن نیست؛ باید پرسید قدرت در چه موقعیتی، با چه هدفی و تحت چه محدودیت اخلاقی‌ای به‌کار می‌رود. به همین ترتیب، خرد زمانی اهمیت پیدا می‌کند که به تصمیم درست منجر شود، عفت هنگامی فضیلت است که در موقعیت انتخاب و وسوسه ظهور کند، و عدالت هنگامی معنا می‌یابد که در اعمال قدرت متجلی شود. بنابراین می‌توان الگوی اولیه پژوهش را یک مرحله توسعه داد:

هنر ← قابلیت ← منش ← انتخاب ← کردار ← شایستگی

در این الگو، کردار محل آزمون هنر است.

۷٫۶ .هنر به‌مثابه ترکیب «توانستن» و «چگونه بودن»

از ترکیب یافته‌های فوق می‌توان به نتیجه نظری مهم‌تری رسید. «هنر» در کاربردهای ارزشی خود دو بعد را به یکدیگر پیوند می‌دهد:

بعد قابلیت: انسان چه می‌داند و چه می‌تواند انجام دهد؟

بعد منش: انسان چگونه شخصی است و با قابلیت خود چه می‌کند؟

این تمایز برای تعریف «انسان شایسته» اهمیت بنیادی دارد. فرد نیرومند ولی بی‌خرد، دانا ولی بی‌کردار، یا صاحب تبار ولی فاقد شایستگی، لزوماً به انسان آرمانی تبدیل نمی‌شود. انسان شایسته هنگامی پدید می‌آید که دانایی، توانایی، منش و کردار با یکدیگر سازگار شوند.

ازاین‌رو می‌توان مفهوم هنر را در بالاترین سطح تحلیلی آن چنین صورت‌بندی کرد:

هنر = قابلیت + شایستگی + منش + کردار

این رابطه یک «تعریف لغوی» از هنر نیست، بلکه مدل تحلیلی حاصل از پژوهش است.

۸٫۶ .از انسان شایسته به هویت فرهنگی ایرانی

آخرین یافته، مقاله را به مسئله هویت بازمی‌گرداند. باید در این مرحله میان «ایرانی بودن» به معنای انتساب جغرافیایی یا قومی و «الگوی فرهنگی انسان شایسته» تمایز گذاشت. ادعای مقاله این نیست که هر ایرانی در *شاهنامه* واجد هنر است یا غیرایرانیان ضرورتاً فاقد آن‌اند؛ چنین برداشتی هم

---

۱. *ḥikmat*
۲. *shajāʿat*
۳. *ʿiffat*
۴. *adālat*

متن را ساده می‌کند و هم مفهوم هویت را به ذات‌گرایی فرو می‌کاهد.
مدعای دقیق‌تر آن است که *شاهنامه* از طریق روایت مکرر کردار شاهان و پهلوانان، مجموعه‌ای از معیارهای فرهنگی برای ارزش‌گذاری انسان و قدرت تولید و انتقال می‌کند. پژوهش امیرمحلاتی نیز بر نقش هنجاری *شاهنامه* و پیوند آن با هویت فرهنگی ایرانی تأکید دارد. دیویدسن نیز نشان می‌دهد که *شاهنامه* را باید در پیوند سنت «شاهان» و «پهلوانان» و ساختار فرهنگی حماسه ایرانی فهمید.

از این منظر، «هنر» می‌تواند یکی از مفاهیمی باشد که هویت را از سطح انتساب به سطح ارزش منتقل می‌کند. شخص فقط به دلیل تعلق به ایران یا برخورداری از تبار ممتاز به انسان آرمانی تبدیل نمی‌شود؛ او باید شایستگی خود را در کردار آشکار کند.

۹٫۶ .مدل نهایی یافته‌های پژوهش

بر مبنای یافته‌های فوق، مدل تحلیلی نهایی مقاله را می‌توان در دو محور متقاطع خلاصه کرد:

محور نخست:

گوهر ← اصل / سرشت / تبار

محور دوم:

هنر ← دانایی و توانایی ← شایستگی ← فضیلت ← کردار

این دو محور در شخصیت انسانی به یکدیگر می‌رسند و نتیجه نهایی آنها را می‌توان چنین نمایش داد:

گوهر با هنر
↓
خرد و دانایی با توانایی با منش اخلاقی
↓
حکمت با شجاعت با عفت با عدالت
↓
انتخاب و کردار
↓
انسان شایسته
↓
الگوی فرهنگی هویت ایرانی بر اساس شاهنامه

بنابراین، یافته مرکزی پژوهش را می‌توان چنین صورت‌بندی کرد:«هنر» در شاهنامه مفهومی چندلایه است که در عالی‌ترین کاربردهای ارزشی خود از توانایی و مهارت فراتر می‌رود و به شایستگی انسان در پیوند با منش و کردار دلالت می‌کند. «گوهر» نیز، هرچند در جهان شاهنامه واجد اهمیت است، به تنهایی تضمین‌کننده ارزش انسان نیست. انسان شایسته در نقطه‌ای شکل می‌گیرد که گوهر، خرد، قابلیت، فضیلت و کردار با یکدیگر نسبت می‌یابند. از این منظر، هنر یکی از مفاهیم کلیدی شاهنامه برای تبدیل هویت از یک انتساب صرف به یک الگوی فرهنگی ـ اخلاقی است.

۱۰. بحث و تحلیل یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش نشان داد که مفهوم «هنر» در *شاهنامه* از یک میدان معنایی چندلایه برخوردار است و نمی‌توان آن را به معنای جدید هنر یا حتی به یک مفهوم واحد همچون مهارت، توانایی یا فضیلت فروکاست. اهمیت این یافته زمانی آشکارتر می‌شود که «هنر» نه به‌صورت واژه‌ای منفرد، بلکه در شبکه‌ای از روابط با «گوهر»، خرد، منش و کردار بررسی شود. بر مبنای چنین خوانشی، مسئله اساسی در جهان اخلاقی *شاهنامه* صرفاً این نیست که شخص چه نسب و منزلتی دارد یا از چه توانایی‌هایی برخوردار است، بلکه این است که قابلیت‌های او چگونه در منش و کردار وی تحقق می‌یابند. از همین منظر می‌توان نسبت میان «هنر»، «گوهر» و «انسان شایسته» را در چند سطح تحلیل کرد.

۱٫۱۰ .از چندمعنایی «هنر» تا مفهوم شایستگی

نخستین نتیجه تحلیلی پژوهش آن است که چندمعنایی «هنر» را نباید نوعی ابهام واژگانی دانست؛ بلکه همین چندمعنایی بخشی از ظرفیت مفهومی آن است. در یک سوی طیف، هنر به دانایی، توانایی، قابلیت و مهارت نزدیک می‌شود و در سوی دیگر، به شایستگی و ارزش اخلاقی شخص راه می‌یابد. بنابراین، میان «توانستن» و «شایسته بودن» در ساخت معنایی هنر نوعی پیوستگی قابل مشاهده است، هرچند این دو را نباید مترادف دانست.

این نتیجه با رویکرد اخلاق فضیلت نیز قابلیت توضیح پیدا می‌کند. در اخلاق فضیلت، ارزیابی اخلاقی صرفاً متوجه یک فعل منفرد نیست، بلکه کیفیت فاعل، منش او و نحوه تحقق قابلیت‌های انسانی اهمیت پیدا می‌کند. از این منظر، دانایی یا توانایی زمانی واجد ارزش اخلاقی کامل است که با کیفیت منش و نحوه استفاده شخص از آن، قابلیت ارتباط برقرار کند. در نتیجه، می‌توان گفت آن دسته از کاربردهای «هنر» در *شاهنامه* که از مهارت صرف فراتر می‌روند، به قلمرویی نزدیک می‌شوند که اخلاق فضیلت آن را با کیفیت شخصیت و فعلیت یافتن قابلیت‌های انسانی توضیح می‌دهد.
اما این مقایسه نباید به همسان‌سازی «هنر» و «فضیلت» بینجامد. هنر مفهومی برخاسته از زبان و جهان فرهنگی خود *شاهنامه* است و دامنه معنایی آن وسیع‌تر از فضیلت اخلاقی است. بنابراین،

رابطه این دو را بهتر است رابطه هم‌پوشانی جزئی بدانیم:
هنر ≠ فضیلت
اما:
بخشی از میدان معنایی هنر ← شایستگی ← منش اخلاقی ← فضیلت
این تمایز از نظر نظری اهمیت دارد؛ زیرا به جای تحمیل یک مفهوم فلسفی بر متن، اجازه می‌دهد ساختار معنایی از خود *شاهنامه* استخراج و سپس با نظریه فضیلت مقایسه شود.

۲/۱۰ .هنر و گوهر: از «داشتن» به «شدن»

دومین نتیجه مهم پژوهش به رابطه «هنر» و «گوهر» مربوط است. یافته‌ها نشان داد که تقلیل این رابطه به دوگانه ساده «وراثت/اکتساب» کافی نیست. گوهر در *شاهنامه* می‌تواند بر اصل، تبار، سرشت یا کیفیت ذاتی دلالت کند و ازاین‌رو خود مفهومی چندلایه است. بااین‌حال، در سطح تحلیلی تفاوت مهمی میان این دو مفهوم قابل تشخیص است: گوهر بیشتر به آنچه شخص از آن برخوردار است یا با آن وارد جهان اجتماعی می‌شود مربوط می‌شود، در حالی که هنر در بسیاری از کاربردهایش با آنچه شخص می‌تواند در شخصیت و کردار خود آشکار سازد، پیوند می‌یابد.

از این منظر، ارزش انسان در *شاهنامه* نتها در «داشتن» خلاصه نمی‌شود، بلکه نیازمند «شدن» و «عمل کردن» است. گوهر می‌تواند برای شخصیت منزلت ایجاد کند، اما هنر باید این منزلت را در سطح شایستگی و کردار تحقق بخشد. این مسئله با ساختار کلان حماسه نیز سازگار است. دیویدسن نشان داده است که رابطه شاه و پهلوان در *شاهنامه* رابطه‌ای ساده و یکسویه نیست؛ رستم در عین آنکه حافظ حاکمیت ایرانی است، می‌تواند در برابر شاهی که رفتار او با الزامات مقام پادشاهی سازگار نیست، قرار گیرد. در تحلیل دیویدسن، همین تنش میان «شاه» و «پهلوان» یکی از نیروهای مهم ساختاری حماسه است (Davidson, 1994).

این نکته برای مسئله «گوهر و هنر» اهمیت دارد. برخورداری از تاج، تبار یا موقعیت رسمی، به‌نتهایی تضمین‌کننده شایستگی نیست؛ همان‌گونه که پهلوانی نیز صرفاً با نیروی جسمانی تعریف نمی‌شود. بنابراین، می‌توان استدلال کرد که *شاهنامه* میان منزلت و استحقاق منزلت تمایز ایجاد می‌کند. هنر یکی از مفاهیمی است که امکان فهم این فاصله را فراهم می‌آورد.

۳/۱۰ .داستان زال و رودابه: از زیبایی و تبار به شایستگی

یافته‌های مربوط به داستان زال و رودابه اهمیت ویژه‌ای برای استدلال مقاله دارند، زیرا در این روایت سه معیار متفاوت برای ارزیابی انسان در کنار یکدیگر قرار می‌گیرند: ظاهر، تبار و شایستگی.

در یک سطح، «روی» و «بالا» به زیبایی و جذابیت ظاهری مربوط می‌شوند؛ در سطح دیگر، «گوهر» مسئله اصل و تبار را پیش می‌کشد؛ و در سطح سوم، «هنر» به قابلیت و شایستگی شخص اشاره می‌کند. تأکید رودابه بر هنر زال را ازاین‌رو می‌توان فراتر از یک بیان عاشقانه خواند: انتخاب محبوب نه صرفاً بر اساس صورت و اندام، بلکه بر مبنای کیفیتی صورت می‌گیرد که ارزش شخص را بیان می‌کند.

در سوی دیگر داستان، مسئله گوهر به شکلی کاملاً متفاوت ظاهر می‌شود. پیوند رودابه با خاندان ضحاک نگرانی درباره ازدواج را پدید می‌آورد. بنابراین، همان روایتی که از «هنر» زال به‌عنوان یکی از دلایل انتخاب او سخن می‌گوید، هم‌زمان مسئله «گوهر» رودابه را به یک مانع تبدیل می‌کند. در نتیجه، داستان زال و رودابه را می‌توان آزمونگاه روایی رابطه هنر و گوهر دانست.

پیامد روایی این پیوند نیز قابل توجه است: رستم از همین ازدواج متولد می‌شود و به شخصیت محوری جهان‌پهلوانی ایران تبدیل می‌گردد. دیویدسن بخش مهمی از تحلیل خود را به رستم به‌عنوان پاسدار حاکمیت و محور سنت پهلوانی اختصاص می‌دهد و نشان می‌دهد که ساختار حماسی *شاهنامه* تنها «کتاب شاهان» نیست، بلکه به همان اندازه «حماسه پهلوانان» نیز هست(Davidson, 1994).
بدین‌ترتیب، می‌توان نتیجه گرفت که مسئله گوهر در داستان زال و رودابه به نفی ساده تبار منتهی نمی‌شود؛ بلکه روایت نشان می‌دهد تبار باید در تعامل با قابلیت، انتخاب و کردار فهمیده شود.

۴/۱۰ .هنر و چهار فضیلت: رابطه‌ای تطبیقی، نه تبارشناختی

یکی از ایده‌های محوری سخنرانی، ارتباط هنر با چهار فضیلت حکمت، شجاعت، عفت و عدالت بود. یافته‌های پژوهش امکان حفظ این ایده را فراهم می‌کنند، مشروط بر آنکه میان «تحلیل تطبیقی» و «ادعای تأثیر تاریخی» تفاوت قائل شویم. چهارگانه حکمت، شجاعت، عفت و عدالت در سنت اخلاق فلسفی پساباستانی (اسلامی) به صورت نظام‌مند وجود دارد. مطالعه یامان درباره *اخلاق ناصری* نشان می‌دهد که این چهار مفهوم ارکان اصلی نظام

فضـــایل در صـــورت‌بندی خواجـــه نصـــیرالدین طوسی‌اند(Yaman, 2010).

امـا *اخـلاق ناصـری* متعلـق بـه دوره‌ای پـس از فردوسی است و بنـابراین نمی‌توانـد منبـع اندیشـه او تلقی شود. ارزش این دستگاه بـرای پـژوهش حاضـر تحلیلـی اسـت: چهـار فضـیلت بـه مـا امکـان می‌دهنـد صـــورت‌های متفـــاوت تحقـــق شایســـتگی را در شخصیت‌های شاهنامه با یکدیگر مقایسه کنیم.

از ایـن منظـر، حکمـت را می‌تـوان بـا خـرد، تشخیص و تـدبیر؛ شـجاعت را بـا نحـوه مواجهـه بـا خطر و استفاده از قدرت؛ عفت را بـا خویشتن‌داری و کنترل خواهش؛ و عدالت را با تنظیم رابطه قـدرت و حـق مـرتبط دانسـت. ایـن صـورت‌بندی همچنـین توضیح می‌دهد چرا هنر در عالی‌ترین سطح معنـایی خود نمی‌تواند صرفاً قدرت یـا مهـارت باشـد. قـدرت بـدون خـرد می‌توانـد بـه ویرانگـری، شـجاعت بـدون اندازه به تهور، و اقتدار بدون عدالت بـه بیـداد تبـدیل شود.

ازاین‌رو، رابطـه هنـر و فضـیلت را می‌تـوان بـه صـورت اعتـدال و جهت‌یـابی قابلیـت فهمیـد: قابلیـت زمانی به شایستگی نزدیک می‌شـود کـه تحـت هـدایت خرد و منش اخلاقی قرار گیرد.

۵/۱۰ .کردار به‌مثابه آزمون نهایی هنر

یکی از مهم‌ترین نتایج چارچوب تحلیلی پـژوهش ایـن است که کردار واسـطه میـان هنـر و ارزش اخلاقـی اسـت. شـخص ممکـن اسـت دارای دانـش، نیـروی جسمانی، تبار یا قابلیت باشد، اما تنهـا نحـوه اسـتفاده از این امکانات نشان می‌دهد که آیا آنها بـه شایسـتگی تبدیل شده‌اند یا خیر.

این یافتـه بـا مطالعـه امیرمحلاتـی دربـاره اخـلاق جنـگ و صـلح در *شـاهنامه* همخـوان اسـت. او نشـان می‌دهد کـه جنـگ در جهـان فردوسـی فاقـد محـدودیت اخلاقی نیست؛ مشروعیت، حدود و معیارهایی بـرای رفتار در جنـگ و صـلح وجـود دارد. بـه بیـان دیگـر، قـدرت نظـامی بـه خـودی خـود ارزش محسـوب نمی‌شود، بلکـه چگـونگی و شـرایط اسـتفاده از آن در ارزیابی اخلاقی اهمیت دارد (Mahallati, 2015).

این نتیجه را می‌توان بـه حـوزه‌ای فراتـر از جنـگ تعمیم داد. خرد باید در تصمیم ظاهر شـود؛ شـجاعت باید در مواجهه درست با خطـر آشـکار گـردد؛ عفـت باید در موقعیتی که امکان تخطی وجود دارد خـود را نشان دهد؛ و عدالت باید در اعمال قدرت تحقق یابد.

از این منظر:

قابلیـت بـالقوه ← انتخـاب ← کـردار ← ارزیـابی اخلاقی

بنابراین، هنـر هنگـامی بـه مفهـوم انسـان شایسـته نزدیک می‌شود که از قابلیت بـالقوه بـه کـردار بالفعـل انتقال یابد.

۶،۱۰ .تمایز قدرت از شایستگی؛ مسئله بنیادین قهرمان

ایـن چـارچوب همچنـین امکـان بـازخوانی مفهـوم قهرمان را فراهم می‌کند. قهرمان حماسـی الزامـاً بـه سبب قدرت جسمانی خود «انسان شایسته» نیسـت. اگـر چنـین بـود، هـر شخصـیت نیرومنـدی بایـد در سلسله مراتب اخلاقی *شاهنامه* منزلتـی مشـابه رسـتم یا دیگر پهلوانان بزرگ پیدا می‌کرد.

تحلیل دیویدسـن از تقابـل و تعامـل شـاه و پهلـوان نشـان می‌دهـد کـه قـدرت در *شـاهنامه* در شـبکه‌ای پیچیده از اقتـدار، وفـاداری، مسـئولیت و مشـروعیت عمل می‌کند. رستم از یک سو پاسـدار شـاهی ایرانـی است و از سـوی دیگـر قـدرت او می‌توانـد در برابـر شـاه ناشایسـته بـه نیرویـی مسـتقل تبـدیل شـود (Davidson, 1994).

بنابراین می‌توان میان دو سطح تمایز گذاشت:

قدرت = توان انجام دادن

در حالی که:

هنـــر در ســـطح ارزشـــی = تـــوان انجـــام دادن + تشخیص چگونه انجام دادن + شایستگی در عمل

این تمایز یکی از نقاطی است کـه مفهـوم هنـر را بـه نظریه فضیلت نزدیک می‌کند.

۷/۱۰ .انسان شایسته به‌مثابه وحدت قابلیت، منش و کردار

از ترکیـب یافتـه‌ها اکنـون می‌تـوان تعریـف نظـری دقیق‌تری از «انسان شایسته» در مقالـه ارائـه کـرد. انســان شایســته کســی نیســت کــه صــرفاً واجــد مجموعه‌ای از صفات مستقل باشد؛ شایستگی زمـانی تحقق پیدا می‌کند که میان سه سطح هماهنگی برقرار شود:

قابلیت: آنچه انسان می‌داند و می‌تواند؛

منش: نحوه جهت‌گیری اخلاقی قابلیت‌های او؛

کردار: تحقق قابلیت و منش در موقعیت واقعی.

این سه سطح را می‌توان با مفهوم هنـر مـرتبط کـرد. در پایین‌ترین سطح، هنر می‌توانـد یـک قابلیـت باشـد؛ در سطح بالاتر، این قابلیت با شخصیت و شایسـتگی پیوند می‌خـورد؛ و در بـالاترین سـطح، ارزش آن در کردار آزموده می‌شود.

ازاین‌رو الگوی نظری مقاله را می‌توان چنین اصلاح کرد:

هنر ← قابلیت ← منش ← انتخـاب ← کـردار ← شایستگی

در کنار آن:

گوهر ← اصل / تبار / سرشت
و در نقطه اتصال این دو:
گوهر + هنر + کردار ← ارزیابی انسان

این مدل از دوگانه‌سازی ساده «گوهر یا هنر» پرهیز می‌کند و در عوض می‌پرسد چگونه منزلت، قابلیت و عمل در ساخت ارزش شخصیت با یکدیگر تعامل می‌کنند.

۸/۱۰ .از انسان شایسته تا هویت ایرانی

آخرین سطح تحلیل به نسبت این یافته‌ها با مفهوم هویت مربوط می‌شود. در اینجا ضروری است از برداشت ذات‌گرایانه از «هویت ایرانی» فاصله گرفته شود. مدعای مقاله این نیست که مجموعه‌ای ثابت و تغییرناپذیر از ویژگی‌ها، «ذات ایرانی» را تشکیل می‌دهد؛ بلکه *شاهنامه* به‌عنوان متنی که طی سده‌ها در حافظه فرهنگی ایران حضور داشته، مجموعه‌ای از الگوهای روایی و هنجاری برای اندیشیدن درباره انسان، قدرت، شایستگی و کردار فراهم کرده است.

امیرمحلاتی *شاهنامه* را یکی از مهم‌ترین منابع هویت فرهنگی ایرانی در بیش از یک هزاره می‌داند و نشان می‌دهد که این اثر در قالب روایت‌های خود آرمان‌های هنجاری درباره جنگ، صلح و رفتار مشروع را صورت‌بندی می‌کند .(Mahallati, 2015) چنین برداشتی امکان می‌دهد نسبت «هنر» و هویت را نیز نه رابطه‌ای زیستی یا قومی، بلکه رابطه‌ای فرهنگی و هنجاری بدانیم.

در این سطح، تمایز مهمی آشکار می‌شود:
هویت انتسابی: من از کجا و از چه تباری هستم؟
در برابر:
هویت هنجاری: برای شایسته بودن باید چگونه انسانی باشم؟

مفهوم «گوهر» بیشتر امکان طرح پرسش نخست را فراهم می‌کند، در حالی که «هنر»، به‌ویژه در کاربردهای ارزشی خود، ما را به پرسش دوم نزدیک می‌کند. بدین‌ترتیب، یکی از مهم‌ترین نتایج پژوهش این است که *شاهنامه* هویت را صرفاً از طریق مرز جغرافیایی، نسب یا تقابل ایران و انیران بازنمایی نمی‌کند؛ بلکه از طریق الگوهای شایستگی و ناشایستگی نیز درباره هویت سخن می‌گوید.

۹/۱۰ .بازگشت به فرضیه اصلی: آیا هنر «آینه هویت ایرانیان» است؟

در این مرحله می‌توان به گزاره مرکزی این جستار، یعنی «هنر در شاهنامه آیینه هویت ایرانیان است»، بازگشت و آن را از صورت خطابی به گزاره‌ای علمی‌تر تبدیل کرد.

نتایج پژوهش نشان نمی‌دهند که هر کاربرد «هنر» مستقیماً دلالتی هویتی دارد. برخی کاربردها صرفاً بر مهارت، قابلیت یا دانایی دلالت می‌کنند. اما هنگامی که هنر در ارتباط با خرد، منش، انتخاب، فضیلت و کردار قرار می‌گیرد، از یک ویژگی فردی فراتر می‌رود و به یکی از معیارهای ارزیابی انسان تبدیل می‌شود. از سوی دیگر، جایگاه تاریخی و فرهنگی *شاهنامه* سبب شده است، این الگوهای ارزشی در حافظه فرهنگی ایرانی استمرار پیدا کنند. امیرمحلاتی نیز بر نقش هنجاری این حماسه و ارتباط آن با هویت فرهنگی ایران تأکید می‌کند.

بر این اساس، گزاره «هنر آینه هویت ایرانی است» را می‌توان به صورت دقیق‌تر چنین بازنویسی کرد:

هنر در شاهنامه یکی از مفاهیم فرهنگی‌ای است که از طریق آن نسبت میان قابلیت، شایستگی، منش و کردار صورت‌بندی می‌شود؛ و از آنجا که شاهنامه یکی از متون بنیادین حافظه فرهنگی ایران است، این مفهوم در بازنمایی الگوی هنجاریِ انسان شایسته در فرهنگ ایرانی مشارکت می‌کند.

این صورت‌بندی از یک سو ایده اصلی سخنرانی را حفظ می‌کند و از سوی دیگر از تعمیم ذات‌گرایانه درباره «ایرانیان» پرهیز می‌نماید.

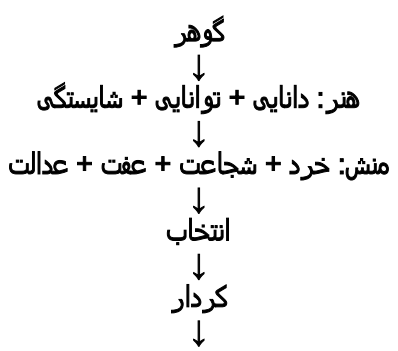
۱۰/۱۰ .مدل تفسیری نهایی: سه‌گانه «گوهر ـ هنر ـ کردار»

برآیند بحث را می‌توان در قالب سه‌گانه‌ای مفهومی خلاصه کرد که مهم‌ترین پیشنهاد تحلیلی پژوهش حاضر است:

گوهر ← آنچه شخص هست / اصل، سرشت و تبار
هنر ← آنچه شخص می‌داند، می‌تواند و شایستگی انجام آن را دارد
کردار ←آنچه شخص در موقعیت واقعی انجام می‌دهد

این سه سطح به یکدیگر وابسته‌اند، اما یکسان نیستند. گوهر بدون هنر لزوماً شایستگی ایجاد نمی‌کند؛ هنر بدون کردار هنوز به‌طور کامل آزموده نشده است؛ و کردار است که نسبت میان قابلیت، منش و ارزش انسان را آشکار می‌کند.

بنابراین می‌توان الگوی زیر را ترسیم نمود:

انسان شایسته
↓
الگوی هنجاری هویت فرهنگی

از این منظر، مهم‌ترین نتیجه نظری پژوهش آن است که «انسان شایسته» در شاهنامه نه صرفاً محصول تبار است و نه صرفاً صاحب قدرت و مهارت؛ او شخصیتی است که قابلیت‌های خود را تحت هدایت خرد و منش در کردار شایسته محقق می‌سازد. «هنر» یکی از مفاهیم محوری برای بیان این گذار از قابلیت به شایستگی است و «گوهر» تنها در نسبت با این فرایند معنای ارزشی کامل خود را پیدا می‌کند. از این نگاه فردوسی رویکردی ذات‌گرایانه و نژادپرستانه در تعریف هویت ملی ندارد. علیرضا حسن‌زاده در آثار خود، میان دیدگاه فردوسی و ابوریحان بیرونی درباره هویت ملی، رابطه‌ای بینامتنی برقرار می‌کند. به باور او، فردوسی، همچون ابوریحان بیرونی، نماینده نوعی *ناسیونالیسم* اخلاقی و اندیشه‌محور، مبتنی بر خرد، است؛ نه *پاتریوتیسمی* رمانتیک که ممکن است به قوم‌مداری بینجامد. حسن‌زاده برای تبیین این دیدگاه به مواردی اشاره می‌کند که فردوسی در شاهنامه، کشتار و ویرانگری سپاه ایران را نیز به نقد می‌کشد. از این منظر، ملی‌گرایی در اندیشه فردوسی نه بر برتری‌جویی قومی، بلکه بر خرد، اخلاق، داد و داوری اخلاقی استوار است (حسن‌زاده، ب۱۴۰۵؛ Hassanzadeh, 2025, 2026). در پژوهش وی، *ناسیونالیسم*[1] به معنای نوعی ملی‌گرایی اخلاقی و اندیشه‌محور، مبتنی بر خرد، مسئولیت‌پذیری تاریخی و توانایی نقد خود و جامعه ملی به کار می‌رود؛ و در مقابل، *پاتریوتیسم*[2] به نوعی میهن‌دوستی عاطفی و رمانتیک اشاره دارد که در صورت مطلق‌شدن و تبدیل‌شدن به وفاداری بی‌چون‌وچرا به سرزمین و اجتماع خودی، می‌تواند به قوم‌مداری و برتری‌جویی نسبت به دیگران بینجامد. (Miller, 2025; Primoratz, 2025) از این‌رو، وی فردوسی را میهن‌دوست، نه به معنای *ناسیونالیست*[3]، می‌داند، نه میهن‌پرست به معنای *پاتریوتیست*[4].از نظر او، میهن‌دوستی در اندیشه فردوسی از جنس ملی‌گرایی اخلاقی و خردبنیاد است؛ نگرشی که تعلق به ملت را با مسئولیت اخلاقی، داوری انتقادی و پرهیز از قوم‌مداری و نژادپرستی پیوند می‌دهد.

در نتیجه، نسبت هنر، گوهر و هویت را می‌توان نه به‌صورت سه مفهوم منفصل، بلکه به شکل یک ساختار پویا فهمید: گوهر نقطه آغاز منزلت، هنر میدان تحقق شایستگی و کردار محک نهایی ارزش انسان است. همین ساختار است که مفهوم «انسان شایسته» را از یک صفت فردی فراتر می‌برد و آن را به الگویی فرهنگی برای اندیشیدن درباره انسان مطلوب در جهان *شاهنامه* تبدیل می‌کند.

۱۱. نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با تمرکز بر سه مفهوم «هنر»، «گوهر» و «هویت» کوشید نشان دهد که «هنر» در *شاهنامه* فردوسی مفهومی چندلایه است که نمی‌توان آن را به معنای امروزی هنر یا به یک توانایی و مهارت خاص فروکاست. تحلیل نمونه‌های منتخب نشان داد که میدان معنایی هنر از دانایی، توانایی، قابلیت و کاردانی آغاز می‌شود و در برخی بافت‌ها تا شایستگی فردی و فضیلت اخلاقی امتداد می‌یابد. ازاین‌رو، هنر در جهان معنایی *شاهنامه* نه مفهومی یکدست، بلکه مفهومی طیفی است که معنای آن بر اساس بافت زبانی، موقعیت روایی، ویژگی شخصیت و نوع کردار او مشخص می‌شود.

یکی از مهم‌ترین نتایج پژوهش آن است که «هنر» و «فضیلت» را نمی‌توان به‌طور کامل مترادف دانست. همه مصادیق هنر در *شاهنامه* دلالت اخلاقی ندارند و در مواردی هنر صرفاً به دانایی، فن، توانایی یا کاردانی اشاره می‌کند. بااین‌حال، هنگامی که قابلیت با منش، انتخاب و کردار شخص پیوند می‌یابد، هنر از سطح توانایی فراتر می‌رود و به قلمرو شایستگی و فضیلت نزدیک می‌شود. بدین‌ترتیب، هنر در عالی‌ترین سطح معنایی خود می‌تواند معیاری برای ارزیابی انسان باشد؛ معیاری که نه فقط به آنچه شخص می‌تواند انجام دهد، بلکه به چگونگی به‌کارگیری قابلیت‌های او مربوط می‌شود.

تحلیل رابطه «هنر» و «گوهر» نیز نشان داد که این دو مفهوم را نباید در قالب تقابلی ساده میان اکتساب و وراثت قرار داد. گوهر در *شاهنامه* می‌تواند بر اصل، تبار، سرشت و کیفیت ذاتی دلالت کند و ازاین‌رو بخشی مهم از نظام ارزش‌گذاری شخصیت‌ها است. بااین‌حال، گوهر به‌تنهایی تضمین‌کننده شایستگی نیست. منزلت ناشی از تبار هنگامی اعتبار کامل پیدا می‌کند که در شخصیت و کردار فرد نیز تحقق یابد. از این منظر، *شاهنامه* میان «داشتن منزلت» و «شایسته منزلت بودن» تمایزی معنادار ایجاد می‌کند.

---

۱. Nationalism
۲. Patriotism
۳. Nationalist
۴. Patriot
۵. Ethical and Reason-Based Nationalism

داستان زال و رودابه یکی از روشن‌ترین عرصه‌های ظهور این رابطه است. در این روایت، زیبایی، تبار و شایستگی به‌طور هم‌زمان در ارزیابی شخصیت‌ها حضور دارند. تأکید بر هنر زال نشان می‌دهد که ارزش شخص را نمی‌توان به «روی» و «بالا» یا به موقعیت خاندانی او محدود کرد؛ در مقابل، مسئله تبار رودابه نیز نشان می‌دهد که گوهر همچنان در ساختار اجتماعی و سیاسی جهان حماسی اهمیت دارد. حل این تعارض و تولد رستم از این پیوند، داستان را از یک روایت عاشقانه فراتر می‌برد و آن را به عرصه‌ای برای بازاندیشی نسبت میان تبار، شایستگی، انتخاب و آینده جهان‌پهلوانی ایران تبدیل می‌کند.

بررسی یافته‌ها در پرتو مفاهیم حکمت، شجاعت، عفت و عدالت نیز نشان داد که این چهار مفهوم می‌توانند برای تحلیل برخی از صورت‌های اخلاقی هنر سودمند باشند، مشروط بر آنکه به‌عنوان دستگاهی از پیش موجود و منسوب به فردوسی بر متن تحمیل نشوند. در این خوانش، خرد و حکمت به توان تشخیص و تدبیر، شجاعت به نحوه مواجهه با خطر و استفاده از قدرت، عفت به خویشتن‌داری و مهار خواهش، و عدالت به چگونگی تنظیم قدرت و حق مربوط می‌شود. اهمیت این فضایل در آن است که قابلیت انسانی را جهت می‌دهند و آن را از توانایی صرف به شایستگی اخلاقی نزدیک می‌کنند.

از این منظر، «کردار» جایگاهی تعیین‌کننده در الگوی پیشنهادی پژوهش پیدا می‌کند. دانایی بدون تصمیم درست، قدرت بدون شیوه درست استفاده از آن، شجاعت بدون خرد، و منزلت بدون کردار شایسته، برای شکل‌گیری انسان مطلوب کافی نیست. کردار عرصه‌ای است که در آن ادعای هنر و شایستگی آزموده می‌شود. بنابراین، ارزش انسان نه صرفاً در آنچه هست یا آنچه می‌داند و می‌تواند، بلکه در آن چیزی آشکار می‌شود که در موقعیت واقعی انتخاب می‌کند و انجام می‌دهد.

برآیند این تحلیل امکان پیشنهاد سه‌گانه مفهومی «گوهر ـ هنر ـ کردار» را فراهم می‌کند. در این الگو، «گوهر» عمدتاً به اصل، سرشت و تبار مربوط است؛ «هنر» دانایی، توانایی، قابلیت و شایستگی شخص را در بر می‌گیرد؛ و «کردار» عرصه تحقق و آزمون این شایستگی است. هیچ‌یک از این سه سطح به‌تنهایی برای تعریف انسان شایسته کافی نیست. گوهر بدون هنر می‌تواند به منزلتی فاقد شایستگی تبدیل شود؛ هنر بدون کردار هنوز در مرحله قابلیت باقی می‌ماند؛ و کردار است که نسبت واقعی میان قابلیت، منش و ارزش انسان را آشکار می‌سازد.

از این سه‌گانه می‌توان به تعریف دقیق‌تری از «انسان شایسته» در جهان *شاهنامه* رسید. انسان شایسته صرفاً انسان نیرومند، دانا، بلندتبار یا صاحب مهارت نیست؛ بلکه انسانی است که میان دانایی، توانایی، منش، انتخاب و کردار هماهنگی برقرار می‌کند. بدین معنا، هنر هنگامی به بالاترین ظرفیت معنایی خود می‌رسد که «توانستن» با «چگونه بودن» و «چگونه عمل کردن» پیوند یابد.

این نتیجه، نسبت هنر با هویت را نیز روشن‌تر می‌کند. هویت در این خوانش تنها به معنای تعلق جغرافیایی، قومی یا تبارشناختی نیست، بلکه دارای بعدی هنجاری و فرهنگی نیز هست. در کنار این پرسش که «انسان از کجا و از چه تباری است؟»، پرسش بنیادی دیگری مطرح می‌شود: «انسان برای شایسته بودن باید چگونه باشد و چگونه عمل کند؟». مفهوم گوهر بیشتر پرسش نخست را پیش می‌کشد، در حالی که هنر در کاربردهای ارزشی خود به پرسش دوم نزدیک می‌شود. از این منظر، *شاهنامه* هویت را نه فقط از طریق مرزهای ایران و انیران یا تداوم دودمان‌ها، بلکه از طریق بازنمایی مکرر شایستگی و ناشایستگی، خرد و بی‌خردی، داد و بیداد و کردار درست و نادرست نیز صورت‌بندی می‌کند.

بر این اساس، گزاره محوری این پژوهش مبنی بر اینکه «هنر در *شاهنامه* آیینه هویت ایرانیان است» را می‌توان با دقت بیشتری چنین صورت‌بندی کرد :هنر یکی از مفاهیم فرهنگی مهم در شاهنامه برای بیان نسبت میان قابلیت، شایستگی، منش و کردار انسان است و از خلال آن الگویی هنجاری از انسان شایسته صورت‌بندی می‌شود. بنابراین، نسبت هنر با هویت ایرانی نه رابطه‌ای زیستی یا ذات‌گرایانه، بلکه رابطه‌ای فرهنگی، اخلاقی و هنجاری است.

در نهایت، مهم‌ترین نتیجه پژوهش آن است که در جهان *شاهنامه* ارزش انسان تنها از «آنچه دارد» یا «آنچه از آن برخاسته است» حاصل نمی‌شود؛ بلکه باید در «آنچه می‌تواند»، «آن‌گونه که هست» و مهم‌تر از همه، «آن‌گونه که عمل می‌کند» تحقق پیدا کند. در این منظومه معنایی، گوهر نقطه آغاز منزلت، هنر میدان شکل‌گیری و ظهور شایستگی، و کردار محک نهایی ارزش انسان است. در نقطه پیوند این سه است که تصویر «انسان شایسته» شکل می‌گیرد؛ انسانی که خرد، توانایی و فضیلت را در کردار به هم می‌رساند و از این طریق به یکی از صورت‌های آرمانی انسان در جهان فرهنگی و حماسی فردوسی تبدیل می‌شود.

منابع

انجوی شیرازی، سید ابوالقاسم (۱۳۶۹). *فردوسی‌نامه*. تهران: انتشارات علمی

انوری، حسن (۱۳۸۱). *فرهنگ بزرگ سخن* .تهران: سخن.

چوبینه، سجاد (۱۳۷۷). *حکمت نظری و عملی در شاهنامه فردوسی* .شیراز: نوید شیراز.

حسن‌زاده، علیرضا (۱۳۸۱). *افسانه زندگان*. تهران: بقعه.

حسن‌زاده، علیرضا (۱۳۹۷). *نادر شاه و دختر کولی*، تهران: مروارید.

حسن‌زاده، علیرضا (الف ۱۴۰۵). *آیا دیگری شیطان است؟ زایش هیولایی و کابوس‌های تفاوت*، تهران: ارس.

حسن‌زاده، علیرضا (ب ۱۴۰۵). *راز عشق فاتح هند: نادرشاه، عشق یا شمشیر؟* همراه با ضمیمه افسانه‌های نادرشاه .تهران: چتر فیروزه.

دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). *لغت‌نامه دهخدا* .تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

سرامی، قدمعلی (۱۳۶۸). *از رنگ گل تا رنج خار: شکل‌شناسی داستان‌های شاهنامه* .تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

طوسی، نصیرالدین (۱۳۵۶). *اخلاق ناصری*، تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری. تهران: خوارزمی.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۶-۱۳۸۶). *شاهنامه*. صحیح جلال خالقی‌مطلق، ۸ جلد؛ جلد ششم با همکاری محمود امیدسالار و جلد هفتم با همکاری ابوالفضل خطیبی). نیویورک/کاستا مسا: بنیاد میراث ایران/انتشارات مزدا.

فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۶۰-۱۹۷۱). *شاهنامه: متن انتقادی*، به کوشش ی. ا. برتلس و همکاران، مسکو: آکادمی علوم اتحاد شوروی.

Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology, 3*(2), 77–101. https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa

Davidson, O. M. (1994). *Poet and hero in the Persian Book of Kings*. Cornell University Press.

Davis, D. (1992). *Epic and sedition: The case of Ferdowsi's Shāhnāmeh*. University of Arkansas Press.

Hassanzadeh, A. (2025). Narratives on early anthropology in Iran. In W.-M. Frauen, S. Klocke-Daffa, & M. Karami (Eds.), *Resources, networks and transformations in southeastern Iran: Anthropological and archaeological perspectives* (pp. 197–224). Tübingen University Press. https://doi.org/10.15496/publikation-112091

Hassanzadeh, A. (2026). Rigid institutionalization and the fragmentation of the anthropological tradition: A discursive history of anthropology in Iran from the fourth century AH to the Constitutional Revolution. *Journal of Sociology of Social Institutions, 13*(27), 89–119.

Hursthouse, R., & Pettigrove, G. (2023). Virtue ethics. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Spring 2023 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/spr2023/entries/ethics-virtue/

Khaleghi-Motlagh, D. (1999). Ferdowsi, Abu'l-Qāsem I. Life. *Encyclopaedia Iranica, 9*(5), 514–523.

Krippendorff, K. (2018). *Content analysis: An introduction to its methodology* (4th ed.). SAGE Publications.

Mahallati, M. J. A. (2015). Ethics of war and peace in the *Shahnameh* of Ferdowsi. *Iranian Studies, 48*(6), 905–931. https://doi.org/10.1080/00210862.2014.920663

Miller, D. (2025). Nationalism. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Winter 2025 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2025/entries/nationalism/

Omidsalar, M. (2011). *Poetics and politics of Iran's national epic, the Shahnameh*. Palgrave Macmillan.

Primoratz, I. (2025). Patriotism. In E. N. Zalta & U. Nodelman (Eds.), *The Stanford encyclopedia of philosophy* (Winter 2025 ed.). Metaphysics Research Lab, Stanford University. https://plato.stanford.edu/archives/win2025/entries/patriotism/

Yaman, H. (2010). Virtues and vices in *Akhlāq-i Nāṣirī*. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 51*(2), 125–136. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001037